

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

МАГИСТРАТУРА БЎЛИМИ

**Қўлёзма ҳуқуқида
УДК: 336.74**

ПАРДАЕВ БАХТИЁР ЖЎРА ЎҒЛИ

**ЎЗБЕКИСТОНДА НАҚД ПУЛ АЙЛАНМАСИНИ ТАРТИБГА
СОЛИШ АМАЛИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Мутахассислик: 5A230701-“Банк иши”

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар

и.ф.н., доц. Абдуллаев У.А

ТОШКЕНТ-2017

МУНДАРИЖА

	КИРИШ.....	3
I БОБ.	НАҚД ПУЛ АЙЛАНМАСИ ВА УНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ НАЗАРИЙ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ.....	8
1.1	Пул айланмасининг назарий асослари	8
1.2	Пул айланмасини тартибга солишнинг ҳуқуқий институционал асослари.....	14
1.3	Пул айланмасини ташкил қилишнинг хориж тажрибасидан Ўзбекистонда пул айланмасини бошқаришда фойдаланишнинг имкониятлари.....	25
	I боб бўйича хулоса.....	30
II БОБ	ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА НАҚД ПУЛ АЙЛАНМАСИНИ БОШҚАРИШНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИ.....	32
2.1	Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида нақд пул айланмасини бошқаришнинг жорий ҳолати таҳлили.....	32
2.2	Мамлакатимизда нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартириш имкониятлари.....	51
	II боб бўйича хулоса.....	64
III БОБ.	МАМЛАКАТИМИЗДА НАҚД ПУЛЛАРНИНГ БАНКЛАРДАН ТАШҚАРИ АЙЛАНМАСИНИ ҚИСҚАРТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....	65
3.1	Республикамизда нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқатириш борасидаги муаммолар.....	65
3.2	Республикамизда нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқатириш борасидаги муаммоларни бартараф этиш йўллари.....	71
	III боб бўйича хулоса.....	76
	ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР.....	77
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	84

КИРИШ

Мавзунинг асосланиши ва унинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий пировард мақсади мамлакат иқтисодиётида бозор муносабатлари тамойилларини тўлиқ қарор топишидан иборатдир. Ушбу жараёнда пул муомаласини тартибга солишнинг самарали тизимини вужудга келтириш, пул муомаласини янада такомиллаштириш ва барқарорлаштириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да учунчи устувор йўналиш сифатида “Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари” белгиланган бўлиб, унда илғор халқаро тажрибада қўлланиладиган инструментлардан фойдаланган ҳолда Марказий банк пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш масалаларига алоҳида урғу берилган¹.

Мамлакат иқтисодиётининг ривожланиши пул муомаласининг ҳолатига узвий боғлиқдир. Маълумки, пул муомаласи таркибида нақд пуллар айланмаси ҳам муҳим ўрин тутаяди. Чунки аҳоли билан савдо ва хизмат кўрсатиш ташкилотлари, давлат органлари, молия институтлари, шунингдек, корхоналар ва ташкилотларнинг ишчи ва ходимлари ўртасидаги ҳисоб-китобларни маълум қисми нақд пулда амалга оширилмоқда. Шунинг учун ҳам иқтисодиётда нақд пулларни банк кассаларига келиб тушиши ҳамда нақд пулдаги тўловларни ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш мақсадида улар устидан самарали назорат олиб борилиши лозим. Бу борада асосий эътибор босқичма-босқич нақд пул айланмасини қисқартиришга ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини кенгайтиришга қаратилиши лозим.

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й. №6 (766)-сон. 70-модда.

Шунингдек, бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти эришган юксак технологик ютуқларидан фойдаланилган ҳолда пул муомаласида нақд пуллар ўрнини банк ёки бошқа кредит ташкилотлари ҳисобварақлари бўйича ёзувлар ва турли электрон тўлов ҳужжатлари эгаллаб бораётганлигига қарамадан барча мамлакатлар иқтисодиётида нақд пул муомаласи сақланиб қолмоқда.

Муомаладаги нақд пуллар айланмасини такомиллаштириш, уларнинг банкдан ташқари айланмасини қисқартириш масаласи барча давлатлар иқтисодиёти учун муҳимдир. Маълумки, Марказий банклар томонидан муомалага эмиссия қилинаётган нақд пулларни тўлиқроқ банк тизимига қайтиб келишини таъминлаш масаласи кўпчилик давлатлар учун долзарбдир.

Давлат томонидан пул муомаласини, айниқса, нақд пул айланмасини самарали ташкил этишга жиддий эътибор берилиб, бу борада Президентимизнинг бир қатор Фармонлари ва Қарорлари қарорлари қабул қилинган. Жумладан, Президентимизнинг 2008 йил 27 мартдаги ПҚ-822-сонли “Нақд пул маблағларини жалб қилиш ва унга бўлган эҳтиёжни таъминлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ва 2010 йил 19 апрелдаги ПҚ-1325-сонли “Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини янада ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари нақд пул айланмасини тартибга солишга ва унинг банкдан ташқари айланишини қисқартиришга қаратилгандир.

Ўзбекистонда нақд пул муомаласини тартибга солиш ва банкдан ташқари айланмасини қисқартириш бўйича ҳукумат даражасида олиб борилаётган ишлар натижасида пул айланмаси ҳажмининг таркибида нақд пул айланиш ҳажми кескин қисқарди ва нақд пулсиз айланма ҳажми ўсиб бормоқда. Лекин муаммонинг илдизи бутунлай бартараф этилган эмас, нақд пул айланмасида бир қатор ечимини кутаётган муаммолар мавжуд. Жумладан, банкларда нақд пул чиқими билан кирими ўртасида фарқ мавжуд, нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмаси ҳажми сезиларлидир, нақд пул билан тўланиши лозим бўлган иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар,

пенсия, нафақа, стипендия ва бошқа биринчи даражали тўловларнинг пластик карточкаларга ўтказилган қисмининг ишлатилишидаги қийинчиликлар шулар жумласидандир.

Ушбу муаммоларни ечишда нақд пул айланмаси ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уни такомиллаштиришни ҳозирги давр тақозо этиб келмоқда. Мазкур ҳолатлар диссертация иши мавзусининг долзарблигини белгилайди.

Тадқиқотнинг объекти ва предмети.Тадқиқотнинг объекти бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳисобланади. Тадқиқотнинг предмети эса нақд пул айланишини тартибга солиш борасида юзага келадиган молиявий муносабатлар ҳисобланади.

Тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банклари томонидан нақд пул айланмасини янада такомиллаштириш йўналишларига қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари эса қуйидагилардан иборат:

– пул муомаласининг назарий асосларини ўрганиш ва нақд пул айланмасининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш;

– нақд пул айланмасини такомиллаштириш борасидаги тараққий этган давлатлар ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг тажрибаларидан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш имкониятларини аниқлаш;

– Ўзбекистонда нақд пул муомаласини ҳолатини баҳолаш ва у билан боғлиқ бўлган муаммоларни аниқлаш;

– Ўзбекистон Республикасида нақд пул муомаласини ташкил этиш ва унинг айланмаси мониторингини такомиллаштириш борасидаги илмий таклиф-тавсияларни ишлаб чиқиш.

Илмий янгилиги:

– республикада монетизация коэффиценти даражасини босқичма-босқич ошириб бориш йўллари асослаб берилди;– муомаладаги пул айланмасини иқтисодиётни ўсиш суръатлари барқарорлигини монетар инструментлар ва омиллар орқали таъминлаш таклифи асосланди;

– нақд пул муомаласини тартибга солиш амалиётидаги камчиликлар аниқланди ва уларни бартараф этиш йўллари таклиф қилинди;

– банкдан ташқари пул айланмалари жараёнларини қисқартиришни такомиллаштиришда пуллик чеклар ва пластик карточкаларга асосланган тўловлар ҳажмини ошириш йўллари ишлаб чиқилди.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. Диссертация ишининг муҳим илмий натижаларини амалиётга татбиқ этиш республикамізда Марказий банкнинг монетар сиёсати орқали нақд пул айланмаси барқарорлигини таъминлаш имконини беради.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи. Банкдан ташқари пул айланмаларини қисқартиришнинг назарий ва амалий масалалари хорижлик иқтисодчи олимлар – Г.Белоглазова, Д.Ван-Хуз, Д.Макнотон, О.Лаврушин, Р.Миллер С.Моисеев, У.Хесус, Э.Доланлар²нинг илмий ишларида тадқиқ этилган.

Банкдан ташқари пул айланмаларини қисқартиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан Т.Бобакулов, О.Намозов, Н.Жумаев, Б.Душаев, Р.Шомуродов, У.Абдуллаевларнинг илмий изланишларида ўз ифодасини топган³.

Тадқиқотда қўлланилган методиканинг тавсифи: илмий абстракциялаш, индукция ва дедукция, қиёсий таҳлил, таркибий таҳлил усуллари.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти. Диссертацияда ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялардан

2 Белоглазова Г.Н. Деньги, кредит, банки. Учебник. – М.: Высшее образование, 2008. – 620 с.; Финансы и кредит. Учебник. Под ред. Белоглазовой Г.Н. – М.: Юрайт-Издат, 2003. – 575 с.; Миллер Л.Р., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело. Пер. с англ. – Москва: Инфра-М, 2000. – 856 с.; Макнотон Д. Банковские учреждения в развивающихся странах. Пер. с англ. В 2-х т. – Вашингтон, Д.С.: ИЭР МБРР, 1994. – 323 с.; Деньги, кредит, банки. Под ред. проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2009. – 560 с.; Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. – М.: Экономистъ, 2008. – 652 с.; Уэрто де Сото Хесус. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. – Пер. с англ. – Челябинск: Социум, 2008. – 663 с.; Долан Э. и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. Пер. с англ. – М.: Ленинград. 1991. – 446 с.

³ Вахабов А.В., Бобакулов Т.И. Национальная денежная единица – сум Республики Узбекистан // Central Eurasia: national currencies. Монография. – Stockholm, 2008. – Р. 312-325.; Вахабов А.В Инкироз шароитида банк тизими барқарорлигини таъминлаш // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. – Тошкент, 2009. - № 4 – Б. 24; Душаев Б.М. Монетарная политика. – Ташкент: Иқтисод-Молия, 2003. – 120 с.; Жумаев Н.Х. Ўзбекистонда валюта муносабатларини тартибга солиш методологиясини такомиллаштириш. И.ф.д. илм. дар. ол. учун ёз. дисс. автореф. – Тошкент: БМА, 2008. – 32 б.; Намозов О.Ш. Монетарная политика в переходной экономике: концептуальные подходы и программные направления. Дисс. на соис. уч. ст. д.э.н. – Ташкент, 2001. – 39 с.; Бобакулов Т.И. Ўзбекистон Республикасида миллий валюта курсининг барқарорлигини таъминлаш борасидаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари. И.ф.д. илм. дар. ол. учун ёз. дисс. автореф. – Тошкент: БМА, 2008. – 33 б.; Абдуллаев У.А. Монетар сиёсат. Монография - Т.: “Иқтисод-Молия”, 2015. 108- б.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки монетар сиёсати хусусан пул муомаласини ишлаб чиқиш ва уни такомиллаштириш тадбирларини ишлаб чиқишда фойдаланилиши мумкин.

Иш тузилмасининг тавсифи. Диссертация таркибан кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

Диссертациянинг биринчи бобида нақд пул айланмасини тартибга солиш ва унинг илмий-назарий асослари ўз ифодасини топган.

Диссертациянинг таркиби кириш, учта асосий боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

Диссертация ишининг кириш қисмида ишнинг долзарблиги, мақсад ва вазифалари, аҳамияти, назарий асослари кўрсатилган.

Диссертация ишининг биринчи бобида нақд пул айланмасининг назарий асослари шунингдек, пул айланмасини ташкил қилишнинг хориж тажрибаси ва ундан Ўзбекистонда фойдаланиш имкониятлари ўрганилган.

Диссертациянинг иккинчи бобида мамлакатимизда нақд пул айланмасини бошқариш ва уни тартибга солишнинг амалдаги ҳолати ва нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмаси ва уни тартибга солиш йўллари таҳлил қилинган.

Диссертациянинг учинчи бобида Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида нақд пул айланмасини бошқаришни такомиллаштириш йўллари ўз ифодасини топган ҳамда хулоса ва таклифлар берилган.

I БОБ. НАҚД ПУЛ АЙЛАНМАСИ ВА УНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ НАЗАРИЙ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

1.1 Пул айланмасининг назарий асослари

Пул айланмасининг моҳияти хусусида илмий ва амалий жиҳатдан етарли даражада асосланган аниқ бир позицияга эга бўлмасдан туриб, унга тегишли бўлган муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари тўғрисида фикр юритиш мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун энг аввало шуни алоҳида қайд этиш керакки, пул айланмасининг моҳияти иккиёқламалик характерга эга бўлиб, у бир-биридан нисбатан мустақил бўлган икки моҳиятнинг мантиқий қўшилишидан таркиб топади. Гап бу ерда “пул тизими” ва “айланма”нинг нисбатан бўлса-да, мустақил моҳиятга эга эканлиги хусусида кетаяпти. Шунга кўра пул айланмасининг моҳиятини аниқлашни пулнинг моҳиятини аниқлашдан бошлаш керак дейиш ўзининг асосига эгадир. Бошқача айтганда, “пул айланмаси”нинг моҳиятини “пул тизимини”нинг моҳиятини аниқламасдан туриб аниқлашнинг иложи йўқ.

Азалдан амалиётда “пул тизими” деганда, одатда, қандайдир бир мажбуриятга кўра пулнинг тўланиши тушунилади. Замонавий талқин этиш нуқтаи-назаридан эса сотиб олинган товарлар, фойдаланилаётган ресурслар, тақдим қилинган кредит ва ҳ.к.лар учун қонунга мувофиқ ўрнатилган бадаллар кўринишидаги, мажбуриятлар бўйича ҳисоб-китоблар шаклидаги пул маблағлари тўловдир.

Иқтисодий адабиётда пул тизими ва унинг элементларидан фойдаланиш механизмини такомиллаштириш масалалари хорижлик иқтисодчи олимлар томонидан чуқур тадқиқ қилинган. Аммо пул тизимининг элементларидан фойдаланиш механизми ва уни такомиллаштириш масаласида бир-биридан кескин фарқланувчи ва кўпчилик ҳолларда бир-бирини инкор қилувчи мунозарали ҳолатлар, хулосалар кўп учрайди. Масалан, О.Лаврушин таҳрири остида чоп этилган “Пул, кредит, банклар” дарслигида пул тизимининг элементларига қуйидагилар киритилган: пулнинг моҳияти ва функциялари;

пулнинг шакли ва турлари; пул бирлиги; пул массаси ва унинг таркиби; пул айланмаси, унинг таркиби ва ташкил этиш; пул тизимини ташкил қилиш принциплари; пул тизимини бошқариш принциплари; эмиссия механизми; валюта курси; касса интизоми; нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби; пул тизимининг меъёрий-ҳуқуқий базаси; ахборот-таҳлилий элемент; технологик элемент; институционал элемент⁴.

Г.Белоглазованинг фикрига кўра, пул тизими қуйидаги элементлардан ташкил топади: пул бирлиги; баҳо масштаби; пул айланмаси; пул массаси; эмиссия механизми⁵.

Кўриниб турибдики, пул тизимининг элементлари хусусида бири-биридан кескин фарқланувчи фикрлар, хулосалар мавжуд. Г.Белоглазова пул тизимини ташкил қилувчи ва тартибга солувчи органларни элемент сифатида эътироф этмайди. Бу эса, фикримизча, тўғри эмас. Чунки, пул тизимини ташкил қилиш, бошқариш ва тартибга солиш уни мустақкамлашнинг зарурий шарти ҳисобланади.

У.С. Хесуснинг фикрига кўра, соф олтин стандартини ва талаб қилиб олинадиган депозитларга нисбатан 100 фоиз даражасидаги мажбурий захира талабномасини бир вақтнинг ўзида жорий этиш пул тизимини сифат жиҳатдан янги ривожланиш босқичига олиб чиқади. Лекин банкларнинг кредит экспансияси муомаладаги пул массасининг ошишига олиб келади. Бу эса, пул бирлигининг харид қобилиятини пасайишига сабаб бўлади⁶.

Фикримизча, У.С. Хесуснинг таклифи ҳозирги давр учун амалий аҳамият касб этмайди. Биринчидан, соф олтин стандартига қайтишга уринишлар ҳеч бир мамлакатда натижа бермади. АҚШда Р.Рейган ҳокимият тепасига келгандан сўнг, уни таклифи билан олтин стандартига қайтиш масаласини ўрганиш мақсадида Комиссия тузилди. Комиссия ушбу масалани ҳар томонлама ва чуқур тадқиқ қилиш натижасида олтин стандартига қайтиш мақсадга мувофиқ, эмас, деган хулосага келди. Иккинчидан, банкларнинг

⁴ Деньги, кредит, банки. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: ЗАО «КноРус», 2009. – С. 95-101.

⁵ Белоглазова Г.Н. Деньги, кредит, банки. Учебник. – М.: ДЗ4 Высшее образование, 2008. – С. 113-128.

⁶ Уэрта де Сото Хесус. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Пер. с англ. – Челябинск: Социум, 2008. – С. 280-282.

депозитларига нисбатан 100% даражасида мажбурий захира талабномасини жорий қилиш тижорат банклари кредит қўйилмалари ҳажмини кескин қисқаришига олиб келади ва иқтисодий ўсиш суръатининг пасайишига сабаб бўлиши мумкин. Айниқса, банк тизимининг кредитлаш салоҳияти паст бўлган ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида мазкур талабни жорий этиш мақсадга мувофиқ эмас.

Ривожланган мамлакатларнинг пул тизими элементларидан фойдаланиш тажрибаси шуни кўрсатадики, монетар сиёсат орқали муомаладаги пул массасининг барқарор ўсиш суръатларини таъминлаш, курс сиёсати орқали мамлакатнинг экспорт салоҳиятини юксалтириш ва инфляцияни жиловлаш пул тизими элементларидан фойдаланиш механизмини такомиллаштиришнинг асосий масалалари бўлиб ҳисобланади. Хусусан, Европа Марказий банки инфляциянинг йиллик даражасини 2 фоиздан ошишига йўл қўймаслик орқали пул тизимининг барқарорлигини таъминлашга муваффақ бўлмоқда.

Пул тизимининг муҳим элементларидан бири – бу нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ҳисобланади.

Проф О.И.Лаврушин таҳрири остида чоп этилган “Банк иши” дарслигида нақд пулсиз ҳисоб-китобларга қўйидаги уч шаклда амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар киритилган:

-тўловчилар ва пул маблағларини олувчиларнинг кредит муассасаларида очилган ҳисобрақамларига ёзиш йўли билан амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар;

-ўзаро талабларни воз кечиш йўли билан амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар;

-муомаладаги тўлов инструментлари (векселлар, варрантлар ва ҳ.к.) ни узатиш орқали амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар⁷.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг юқорида келтирилган таърифидан фарқли равишда, О.И. Лаврушин таърифида тўлов инструментлари

⁷ Банковское дело. Под ред. Лаврушина О.И. – М.: ЗАО «КноРус», 2008. – С. 309.

воситасида амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар ҳам нақд пулсиз ҳисоб-китобларга киритилади. Фикримизча, О.И.Лаврушин томонидан берилган таъриф нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг мазмунини тўлароқ очиб беришга хизмат қилади.

Бунинг сабаби шундаки, мазкур таърифда биринчидан, ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг хўжалик амалиёти учун хос бўлган ўзаро талабларни воз кечишга асосланган ҳисоб-китоблар ўз ифодасини топган; иккинчидан, банклардаги ҳисобрақамларига ёзиш орқали амалга ошириладиган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар эътироф этилган; учинчидан, тўлов инструментлари орқали юзага келадиган нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг мавжудлиги таъкидланган.

Товарлар ва хизматлар бўйича тўловларни амалга оширишда тўлов инструментларининг икки туридан, яъни оддий ва ўтказма тижорат векселларидан кенг фойдаланилади. Шуниси характерлики, тижорат векселлари пулнинг тўлов воситаси функциясини бажара олади. Шу сабабли, улар нақд пулсиз тўлов айланмасида иштирок этадиган пул маблағларининг маълум қисмининг ўрнини боса олади.

Масаланинг иккинчи жиҳати ҳам бор. Ушбу жиҳатнинг мазмуни шундан иборатки, ўтказма тижорат векселлари индоссамент орқали бир неча марта айланиш хусусиятига эга бўлиб, хўжалик субъектлари ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорлик ҳажмини кескин қисқартириш имконини беради⁸. Демак, оддий ва ўтказма тижорат векселлари муомаласи орқали амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар ҳам нақд пулсиз ҳисоб-китобларга киради.

Иқтисодчи олимлар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш амалиётини такомиллаштириш хусусида хилма-хил қарашлар мавжуд. Масалан, таниқли иқтисодчи олим О.Херши томонидан яратилган “очиқ оферталар” назариясига кўра, аккредитивда кўрсатилган бенефициарга

⁸ Тижорат векселни учинчи шахсга узатиш ҳуқуқини берувчи махсус ёзув индоссамент деб аталади, вексели учинчи шахсга узатган субъект индоссант деб, векселни қабул қилиб олган шахс эса, индоссат деб аталади.

тўланиши ваъда қилинган сумма оферта ҳисобланади ва у акцептлангунга қадар очик қолади⁹.

А. Шамраевнинг фикрига кўра, ушбу назарияда аккредитивларнинг чақириб олинмаслик принципи ўз ифодасини топмаган¹⁰. Бизнинг фикримизча, “очик оферталар” назарияси Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг ҳозирги ҳолати учун амалий аҳамиятга эга эмас. Чунки республикамизда асосан таъминланган ҳужжатлаштирилган аккредитивлардан фойдаланилмоқда. Бунда бенефициарга тўлов суммасини ваъда қилишга зарурият йўқ. Бунинг сабаби шундаки, таъминланган аккредитивларда тўлов суммаси алоҳида ҳисобрақамида депонент қилинади.

Х.Раҳимова чакана тўловларни нақд пулсиз асосга ўтказишни, “Смарт карт” технологияларидан фойдаланиш, иқтисодиётда банкдан ташқари пул айланмаларини кискартиришини таклиф қилади¹¹.

Н.Жумаев ўзининг илмий изланишларида мамлакатимиз иқтисодиётида доллар фетишизмнинг пайдо бўлганлигини ва унинг пул муомаласи ҳамда миллий валюта тизимига нисбатан салбий таъсирининг мавжудлигини эътироф этган¹².

Иқтисодчи олимлар пул тизими пул муомаласи ташкил этилишининг давлат-ҳуқуқий шакли эканлигини эътироф этмайдилар. Ҳолбуки, фикримизча, пул муомаласини давлат ташкил этади ва қабул қилинган қоидалар ҳуқуқий кучга эга бўлиб, пул айланмасида иштирок этувчи барча субъектлар учун директив мазмунга эга.

Фикримизча, пул тизими қуйидаги элементлардан ташкил топади:

- пул бирлиги;
- пул айланмаси таркиби;
- пул айланмасини ташкил қилиш ва тартибга солиш;

⁹ Хегшеу О. Letters of Credit. – Harvard Law Review. – Vol. 32. – P. 1 (1918).

¹⁰ Шамраев А.В. Регулирование документального аккредитива в праве США // Деньги и кредит. – Москва, 2001. – №6. – С. 52.

¹¹ Раҳимова Х.У. Организация и развитие платежной системы Республики Узбекистан. Дисс. на соиск. уч. ст. к.э.н. – Ташкент, 2006. – С.19-20.

¹² Жумаев Н.Х. Ўзбекистонда валюта муносабатларини тартибга солиш методологиясини такомиллаштириш. И.ф.д. илм. дар. ол. учун ёз. дисс. автореф. – Тошкент: БМА, 2008. – 32 б.

- пул массаси ва таркиби;
- миллий валюта паритети ва курси;
- пул тизимини ташкил қилиш принциплари.

Хулоса қилиб айтганда:

- иқтисодий адабиётда пул тизими ва унинг элементларидан фойдаланиш масаласи чуқур тадқиқ қилинган ва тегишли илмий-назарий хулосалар шакллантирилган;

- иқтисодчи олимлар ўртасида пул тизимининг моҳияти ва унинг элементлари хусусида мунозарали илмий-назарий қарашлар мавжуд;

- пулларга бўлган талабни эндоген ва экзоген омиллар белгилайди;

- валюталарнинг алмашув курсларини ўзгариши мамлакатнинг тўлов баланси ва ташқи савдо салоҳиятига бевосита ва кучли таъсир кўрсатади.

- тараққий этган мамлакатлар тажрибаси кўрсатадики, монетар сиёсат орқали муомаладаги пул массасининг барқарор ўсиш суръатларини таъминлаш, курс сиёсати орқали мамлакатнинг экспорт салоҳиятини юксалтириш ва инфляцияни жиловлаш пул тизими элементларидан фойдаланиш амалиётини такомиллаштиришнинг долзарб масалаларидан ҳисобланади;

- ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш ва тартибга солиш амалиётининг такомиллашмаганлиги нақд пулларга бўлган талабни юқори даражада сақланиб қолишига сабаб бўлмоқда.

Бироқ, бу ерда шу нарсани қайд этиш жоизки, тўловга нисбатан юқоридаги билдирилган ҳар иккала фикрда (таърифда) ҳам, бизнинг фикримизча, тўловнинг ташқи намоён бўлиши ўз аксини топган. Тўловнинг ўзига хос бўлган чуқур иқтисодий муносабатларни акс эттириши, унинг алоқалари ва хусусиятлари юқоридаги таърифларнинг чегарасидан четда қолган.

М.Березинанинг фикрига кўра, “...пул айланмасининг асосий қисмини тўлов айланмаси ташкил этиб, унда пуллар тўлов воситаси сифатида амал

килади”¹³. Бошқа бир гуруҳ иқтисодчи олимларнинг қарашларига биноан “тўлов айланмаси компаниялар ва корхоналар пул айланмасининг бир қисми бўлиб, унда пулнинг тўлов воситаси, мажбуриятларни узиш (қайтариш) воситаси сифатидаги ҳаракати акс этади”¹⁴.

Юқоридагилардан келиб чиқилдиган бўлса, тўлов айланмаси пул айланмасининг бир қисми, деб айтилганда иқтисодиётдаги тўлов муносабатлар амалиётига зид келинаётганлиги маълум бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам, фикримизча, тескариси, яъни пул айланмаси пул ёрдамида ижро этиладиган тўлов айланмасининг бир қисмидир, дейилса тўғри бўлади.

1.2. Пул айланмасини тартибга солишнинг ҳуқуқий институционал асослари

Мамлакатимизда нақд пул муомаласини тартибга солишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари яратилган ва шароитдан келиб чиққан ҳолда доимо такомиллаштириб борилмоқда. Биз ушбу параграфда жорий нақд пул муомаласи ҳолати билан бевосита боғлиқ бўлган охириги йилларда қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатларни кўриб чиқамиз.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги ПҚ-57-сонли "Нақд пул муомаласини такомиллаштириш ва банкдан ташқари айланмани қисқартириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги қарори республикаимизда пул муомаласи механизмларини янада такомиллаштириш, нақд пулларнинг банкдан ташқари айланишини кескин қисқартириш, меҳнатга ҳақ тўлаш, ижтимоий ва бошқа тўловлар бўйича ҳисоб-китоблар ўз вақтида амалга оширилишини таъминлашга қаратилган.

Ушбу қарорда бўш нақд пул маблағларининг банкдан ташқари айланмасини тубдан қисқартириш ва уларни банкларга жалб этиш маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, тегишли вазирликлар, идоралар ва назорат

¹³ Березина М.П. Безналичные расчёты в экономики России. Анализ практики. - М.: АО «Консалтбанк», 1997. - с.5.

¹⁴ Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. - М.: Инфра-М, 2000. - с. 288.

органлари, шунингдек,, барча банк муассасалари фаолиятининг муҳим йўналишлари этиб белгиланган. Нақд пул тушуми тўлиқ ҳисобга олиниши ва инкассация қилиниши, нақд пулга товарлар сотадиган ва хизмат кўрсатадиган хўжалик юритувчи субъектлар томонидан назорат-касса машиналари сўзсиз қўлланилиши устидан солиқ назорати механизмини такомиллаштириш лозимлиги таъкидланган. Шунингдек,, аҳоли жамғармалари ва хўжалик юритувчи субъектларнинг бўш пул маблағларини банк омонатларига, айниқса муддатли депозитларга жалб этиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, қонуний бўлган ҳолларда аҳоли депозитларидан ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳисобварақларидан нақд пулларни узлуксиз таъминлаш, бозор иқтисодиёти тамойилларига мувофиқ пул массасини бошқариш, нақд ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ўртасидаги фарқларни босқичма-босқич бартараф этиш тизимини шакллантириш кўрсатилган.

Айниқса, қарорда аҳоли қўлидаги маблағларни банк муассасаларига жалб этиш мақсадида, улар билан боғлиқ банк кредити бериш, биринчи навбатда республикамиз корхоналарида ишлаб чиқарилган товарларни сотиб олишга истеъмол кредити, шунингдек, уй-жой қурилишига ипотека кредити беришнинг янги шакллари фаол ривожлантириш ва кўламини кенгайтириш белгиланганлиги диққатга сазовордир. Ҳалқаро амалиётдан маълумки, аҳоли истеъмол ва ипотека кредитлари олишлари учун банк муассасаларининг жамғарма депозитларига ушбу кредитларнинг маълум даражасигача маблағ қўйишлари лозим. Шунингдек,, мазкур кредитларни нақд пул билан ёки ўзларини иш ҳақилари ва унга тенглаштирилган маблағларни ўтказиш билан қоплайдилар. Бу ҳолат бир томондан, банкдан ташқари нақд пул муомаласини тартибга солишга ижобий таъсир қилади, иккинчи томондан, миллий ишлаб чиқаришни ривожланишига туртки бўлади.

Бўш нақд пул маблағларининг банкдан ташқари айланмасини тубдан қисқартириш мақсадида қишлоқ жойларида қишлоқ жойларда шаҳар дўконлари ва супермаркетлари филиаллари тармоқларини вужудга келтириш, уларнинг айланма капиталини шакллантириш механизмини жорий этиш ҳамда савдо-сотиқни кенг ривожлантириш учун солиқ имтиёзлари тизимини яратиш таъкидланган. Шунингдек, аҳолининг бўш маблағларини сафарбар этадиган корхоналарни, хусусан, бозор инфратузилмаси институтларини, биринчи навбатда, суғурта ва лизинг хизматлари кўрсатадиган ташкилотларни ривожлантириш белгиланган.

Мамлакатимиз Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги ПҚ-57-сонли қарорида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Республика инкассация бирлашмаси, Давлат солиқ қўмитаси ва тижорат банкларига нақд пул тушумини инкассация қилишда қабул қилинган схема аниқ ва сўзсиз бажарилиши, энг аввало республика минтақаларида савдо тушумини инкассация қилиш қоидаларига риоя этилиши, нақд пул маблағларининг банк кассаларига ўз вақтида келиб тушиши ва уларнинг муомалага чиқарилиши устидан қаттиқ назорат ўрнатишлари ҳамда инкассация қилинган нақд пул тушумининг ҳажмлари амалда вужудга келадиган чакана савдо ва пулли хизмат ҳажмларига мос келиши устидан доимий мониторингни амалга оширишлари кўрсатилган.

Юқоридаги қарорда Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва маҳаллий ҳокимликларга савдо қоидаларига риоя этилиши, назорат касса машиналари мавжудлиги, пул тушумининг банк кассаларига тўлиқ ва ўз вақтида топширилиши устидан қатъий назоратни таъминлашлари, шунингдек, савдо, уй-жой коммунал соҳаси, алоқа, йўловчи транспорти хизматлар ҳамда бошқа турдаги пуллик хизматларни ташкил қилишни такомиллаштириш ва ривожлантириш ҳисобига нақд пул маблағлари келиб тушадиган қўшимча манбаларни аниқлаш борасидаги тизимли ишларни ташкил қилишлари таъкидланган.

Республикамизда нақд пул муомаласини мустаҳкамлаш ва унинг банкдан ташқари айланмасини қисқартиришда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 5 августдаги ПҚ-147-сонли “Банклардаги депозит ҳисобварақлардан нақд пулдаги тўловларни узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида”ги қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу қарорда банк муассасаларини аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг банклардаги депозит ҳисобварақларидан нақд пуллар уларнинг биринчи талаби бўйича чекловсиз берилишини амалга ошириш чоралари белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банклари ходимларининг бюрократик, сансалорлик, лоқайдлик ва таъмагирлик ҳолларини жуда қисқа муддатларда тугатиш учун унинг ваколатига кирувчи барча таъсир кўрсатиш механизмлари ва воситаларидан кенг фойдаланиши таъкидланган.

Мазкур қарорга биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тижорат банклари аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларга уларнинг талаби бўйича нақд пуллар узлуксиз берилишини таъминлаш мақсадида банклардаги депозит ҳисобварақларда бўлган пул маблағларини бериш тартиби ва амалдаги низоми қайта кўриб чиқилди.

Ҳозирги вақтда тижорат банкларининг чорақ, ярим йиллик ва йиллик иш якунларини сарҳисоб қилишда улар фаолияти самарадорлиги ва ишончлилигини баҳолашнинг энг муҳим мезонларидан бири бўлиб аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларга депозит ҳисобварақлардан нақд пуллар узлуксиз берилиши ҳисобланади.

Юқоридаги қарорга кўра Марказий банк ва тижорат банкларининг иш якунларини кўриб чиқиш вақтида, мижозларга банкларнинг депозит ҳисобварақларидан нақд пулларни кечиктирмай тўлаш борасида ўрнатилган тартиб бир неча марта (ойига 3 мартадан кўпроқ) бузилган тақдирда тижорат банклари худудий бўлимлари ва филиалларининг раҳбарлари эгаллаб турган лавозимидан озод қилинадилар. Нақд пул маблағлари узлуксиз бериб борилишини таъминлаш учун тижорат банкларининг раҳбарлари ҳамда мансабдор шахсларини рағбатлантириш ва жавобгарлигини ошириш тартиби

тасдиқланди. Марказий банки нақд пул маблағлари беришни мунтазам равишда кечиктирган тижорат банкларининг банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берадиган лицензияни қайтариб олиши мумкинлиги таъкидланган.

Ушбу қарорда нақд пуллар узлуксиз тўланишини таъминлаш мақсадида тижорат банклари ўз бўлинмаларида нақд пул маблағларига бўлган талаб тезкорлик билан тўлдирилишини ва мижозларнинг буюртмалари кондирилишини таъминлайдиган нақд пул захирасини яратилиши, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки нақд пулларнинг минтақавий захира жамғармаларини ташкил қилиши кўрсатилган.

Энг муҳими, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банкларини уларнинг Марказий банкдаги вакиллик ҳисобварақларидаги маблағлар доирасида нақд пул маблағлари билан чекланмаган миқдорда таъминлаши белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 5 августдаги ПҚ-147-сонли қарорида нақд пул мониторингига алоҳида эътибор берилган бўлиб, Марказий банк ва тижорат банклар ўз тузилмаларида нақд пул маблағлари берилиши мониторинги бўйича махсус бўлинмалар ташкил қилиши ва нақд пулни қонуний беришдан бош тортиш ҳоллари қайд этилиши ва назорат қилиниши юзасидан индикаторлар ишлаб чиқиши ва шулар асосида тегишли ойлик ҳисоботни жорий этиши таъкидланган. Мазкур бўлинмалар кундалик нақд пул маблағлари келиб тушиши устидан доимий мониторингни амалга ошириш, шунингдек, нақд пул ҳисобкитобларининг ҳолатини таҳлил қилиш, нақд маблағларни тўлаш ҳолати, уларни беришни кечиктириш ҳоллари мавжудлиги тўғрисида ҳар ойлик ҳисоботларни тақдим этиши, нақд пул захиралари ҳолати ва улардан фойдаланишни тезкорлик билан бошқариш, шунингдек, бўш нақд маблағлар етарли ҳажмда бўлишини таъминлаш мақсадида улардан оқилона фойдаланиши белгиланган. Шунингдек, банк мижозларининг нақд пул маблағларини чекловсиз ва узлуксиз бериш масалалари бўйича мурожаат ва

шикоятларини кўриб чиқиш ҳамда улар юзасидан зудлик билан чоралар кўриш, тижорат банкларининг бўлимлари ва филиалларида ушбу масалалар юзасидан текширишлар ўтказиш, тижорат банклари мансабдор шахсларининг мижозларнинг депозит ҳисобварақларидан нақд пуллар узлуксиз берилишига оид талаблар бажарилишини таъминлаш борасидаги фаолияти натижаларига кўра уларни рағбатлантириш ёки жавобгарлик чоралари қўллаш бўйича таклифлар тайёрлаш ҳам махсус бўлинмаларга юклатилган.

Республикамизда нақд пулларни бериш масалаларига тезкорлик билан эътибор қаратиш учун ҳар бир минтақада мижозларнинг аризаларини, шу жумладан "ишонч телефони" орқали мурожаатини кўриб чиқиш ва келиб тушаётган мурожаатлар дарҳол текширилиши ташкил қилинди.

Юқоридаги 147-сонли қарорда Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитасига хўжалик юритувчи субъектлар томонидан товарлар сотиш, иш ва хизмат кўрсатишдан тушадиган нақд пул тушумларини банк кассаларига тўлиқ топширилиши устидан назоратни кучайтириш топширилган. Шунингдек,, банк кассаларига топширилган нақд-савдо тушуми билан чакана товар обороти ва пулли хизматларни амалдаги ҳажмлари ўртасида мутаносиблик бўлиши, ҳамда чакана савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналари назорат-касса машиналари ва ҳисоб-китоб терминалларида мажбурий фойдаланиш устидан қаттиқ назорат ўрнатиши лозимлиги таъкидланган.

Мижозларга ўз вақтида хизмат кўрсатиш учун тижорат банкларининг нақд пул маблағларига бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, шунингдек, пенсия, стипендия ва ижтимоий нафақалар миқдорини оширилиши муносабати билан нақд пул маблағларини банк айланмасига қўшимча равишда жалб қилиш чоралари белгилданган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 27 мартдаги ПҚ-822-сонли “Нақд пул маблағларини жалб қилиш ва унга бўлган эҳтиёжни таъминлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори нақд пул муомаласини

тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу қарорда Марказий банкга тижорат банклари билан биргаликда 2008 йил 1 апрелдан бошлаб тижорат банклари ва уларнинг филиаллари кассаларида нақд пул захираларининг энг кам миқдорини банклар мижозларининг нақд пул маблағларига бўлган икки кунлик эҳтиёжлари даражасида белгилаши кўрсатилган. Шунингдек,, марказий банк республиканинг ҳар бир минтақаси бўйича нақд пул оқими, нақд пулдаги ҳисоб-китоблар ҳолати, тижорат банклари кассаларига нақд пул тушуми ва харажати ҳажмини чуқур таҳлил қилган ҳолда нақд пулларни Марказий банкнинг ҳудудий Бош бошқармалари ўртасида тезкор равишда қайта тақсимлаб бориши белгиланган. Нақд пул захираларининг энг кам миқдорини иш ҳақи, пенсия, стипендия ва ижтимоий нафақалар миқдорининг ўзгаришидан келиб чиққан ҳолда мутаносиб равишда ўзгартириш бўйича тезкор чораларни кўриши ҳамда банкларнинг айланма касса қолдиқларига белгиланган лимитдан ошган пул маблағлари суммасини нақд пул маблағлари захирасига мажбурий тарзда ўтказиш талабига тижорат банклари томонидан риоя этилиши устидан назоратни кучайтириши таъкидланган.

Мазкур қарорда ҳам нақд пул айланмасини тартибга солишга алоҳида эътибор берилган. Хусусан, Давлат солиқ қўмитаси, Марказий банк, тижорат банклари ва маҳаллий ҳокимликларга нақд пул маблағларининг тўлиқ тушиши устидан доимий мониторингни амалга ошириш, чакана савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида ҳақиқий товар айланиш ҳажмларини аниқлаган ҳолда мунтазам назорат текширувларини ўтказиш топширилган. Шунингдек,, улар нақд пул тушумларининг, шу жумладан, юқори ликвидли товарлар, алкогольли ва тамаки маҳсулотлари савдосидан, алоқа ва йўловчи транспортда хизмат кўрсатишдан, квартира ҳақи ва коммунал тўловлардан, берилган кредитларнинг нақд пулда қайтарилишидан тушган маблағларнинг ўз вақтида ва тўла ҳажмда банклар кассаларига келиб тушишини таъминлаши лозим. Якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан товарларни нақд пулга улгуржи сотиш ва пластик карточкалар бўйича тўловларни қабул қилмасликларига йўл қўймасликка алоҳида эътибор беришлари, уларнинг

назорат-касса машиналаридан ва ҳисоб-китоб терминалларидан фойдаланишларини таъминлаш устидан назоратни кучайтиришлари керак.

Юқоридаги қарорда республика Пул-кредит сиёсати комиссияси ҳар ойда минтақаларда банклар кассаларига нақд пуллар тушуми барқарор ошиб боришини таъминлашга доир ишлар аҳволини кўриб чиқиши ва бўш пул маблағларини банк айланмасига жалб этишни кенгайтириш бўйича тегишли қарорлар қабул қилиши кўрсатилган.

Республикамизда нақд пул муомаласини ташкил этиш ва уни мониторингини амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2005 йил 10 октябрда 1518-сон билан рўйхатга олинган “Ўзбекистон Республикасида банклар томонидан пул муомаласига доир ишларни ташкил этиш тўғрисида”ги йўриқнома билан тартибга солинади. Ушбу йўриқномада нақд пул айланмасини прогноз қилиш, муомаласини ташкил этиш ва нақд пулларни бериш устидан назоратни ташкил этиш қоидалари белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муомалага чиқарилмаган пул белгиларини сақлаш мақсадида ўзининг ҳудудий бош бошқармаларида захира жамғармаларини ташкил этади. Тижорат банкларининг барча филиалларида эса миқдорларнинг нақд пулларга бўлган талабини ўз вақтида қондириш учун мажбурий тартибда оборот кассалар, шунингдек, нақд пул захираси ташкил этилади. Марказий банкнинг ҳудудий бош бошқармаси тижорат банкининг ҳар бир филиали бўйича оборот кассадаги нақд пулларнинг энг кўп қолдиғи лимитини, нақд пул захираси бўйича эса тижорат банклари билан биргаликда нақд пул маблағларининг энг кам қолдиғи лимитини белгилайди.

Тижорат банклари пул муомаласининг ҳолатини мунтазам ўрганиб, таҳлил қиладилар ҳамда уни мустақамлаш учун амалий чоралар кўрадилар, аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг нақд пулга бўлган эҳтиёжларини уларнинг талаби бўйича узлуксиз қондирилишини таъминлайдилар.

Тижорат банклари жисмоний шахсларнинг бўш пул маблағларини омонатларга жалб қилишга, уларни пул даромадларини нақд пулсиз тартибда омонатларга ўтказилишини кенгайтиришга, товар ва хизматлар учун нақд пулсиз ҳисоб-китобларни, шу жумладан банк карталаридан фойдаланган ҳолда ривожлантиришга қаратилган чоралар кўрадилар. Юридик шахслар билан келишган ҳолда уларнинг кассаларидаги нақд пул қолдиғи лимитлари, пул тушумларини банкка топшириш тартиби ва муддатларини белгилайдилар. Нақд пул маблағларининг ҳар куни келиб тушиши устидан доимий мониторингни амалга оширадилар, нақд пул захиралари ҳолати ва улардан фойдаланишни тезкорлик билан бошқарадилар, шунингдек, бўш нақд маблағлар етарли ҳажмда бўлишини таъминлаш мақсадида улардан оқилона фойдаланадилар.

Марказий банкнинг ҳудудий бош бошқармалари зиммасига пул муомаласига доир ишларни ташкил этиш, ҳудудлардаги тижорат банкларининг фаолиятини мувофиқлаштириш ва унинг мониторингини юргизиш юклатилган. Шунингдек, улар пул муомаласининг ҳолатини ўрганадилар, банкларнинг касса оборотларини таҳлил қиладилар, пул муомаласининг ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичларни жамлайдилар ва тартибга соладилар. Пул муомаласини мустаҳкамлашга қаратилган таклифларни тайёрлаб, жойлардаги давлат бошқарув органлари муҳокамасига қўядилар ҳамда нақд пулга бўлган талабни узлуксиз таъминлашни назарда тутиб, минтақалар ва тижорат банклари филиаллари ўртасида нақд пул маблағларини тезкор қайта тақсимлашни амалга оширадилар. Банкларнинг пул муомаласига доир ишларини ўрганиб, уларнинг фаолиятида аниқланган қоидабузарликларни бартараф этишга доир кўрсатмалар берадилар.

Юридик шахслар Адлия вазирлигида 1998 йил 17 декабрда 565-сон билан рўйхатга олинган "Юридик шахслар томонидан касса операцияларини амалга ошириш қоидалари"га мувофиқ ўз кассаларида нақд пул қолдиқлари бўйича белгиланган лимитлар доирасида нақд пулга эга бўлишлари мумкин.

Бундан ортиқча қисмини банк билан келишилган тартибда ва муддатларда банкка топширишлари шарт. Кассадаги нақд пуллар қолдиғи лимити ҳар йили кассага эга бўлган ва нақд пулли ҳисоб-китобларни амалга оширувчи барча юридик шахсларга белгиланади.

Юридик шахслар ўз кассаларида нақд пулларни белгиланган лимитлардан ортиқча миқдорда фақат меҳнатга ҳақ тўлаш, ижтимоий суғурта бўйича нафақалар, пенсия ва стипендиялар бериш учун, банкдан олинган кунни қўшиб ҳисоблаган ҳолда, 3 иш кунидан ортиқ бўлмаган муддат мобайнида (банклардан узоқ масофада жойлашган юридик шахслар эса 5 иш кунигача) сақлаш ҳуқуқига эга. Бу муддат тугагач, кўзланган мақсад учун ишлатилмаган пуллар банкка қайтарилади ва кейинчалик юридик шахсларга уларнинг биринчи талаби биланоқ ўша мақсадларга ишлатиш учун берилади.

Юридик шахслар томонидан пул тушумлари банкнинг кундузги ва кечки кассаларига, инкассаторларга ва кейинчалик инкассаторлар орқали банкларга топшириш учун бирлашган кассаларга топширилади. Кассадаги нақд пуллар қолдиқларининг белгиланган лимитлари, тушумни топшириш тартиби ва муддатлари банклар томонидан ҳар бир юридик шахсга ёзма равишда маълум қилинади.

Банклар юридик шахсларнинг пул тушумларини ўз вақтида ва тўлиқ топширишлари бўйича мониторинг олиб борадилар. Мазкур мониторингни амалга ошириш учун журнал асосида тушумни банкнинг кундузги ва кечки кассаларига топширадиган юридик шахслар бўйича рўйхатлар-назорат қайдномалари тузилади ва улар мижозларнинг ҳисобварақлари юритиладиган жойдаги банк бухгалтерларига ҳамда кечки кассаларнинг назоратчиларига топширилади. Банк бухгалтерлари ва назоратчилари юридик шахслар бўйича тузилган ана шу қайдномаларга тушум топширилганлиги ҳақида ҳар куни белги қўядилар.

Тушумни инкассаторлар орқали топширадиган юридик шахслар доираси бўйича инкассация бўлими бошлиғи ҳар куни банкнинг пул муомаласи

бўлими бошлиғига олдинги кунги тушумни топширмаган юридик шахслар ҳақида маълумотномани бунинг сабаблари кўрсатилган ҳолда тақдим этади.

Банк ходимлари ҳар куни инкассация бўлими тузган назорат кайдномаларини ва маълумотномаларини кўриб боришлари ҳамда олдинги кунда топширилиши кечиктирилган тушумнинг ҳаммаси кундузги кассага албатта топширилиши, шунингдек,, бундан кейин топширишни кечиктириш ҳоллари юз бермаслиги учун чоралар кўришлари керак.

Банклар аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларга нақд пулларни уларнинг биринчи талаби бўйича узлуксиз беришни таъминлайдилар. Бунда нақд пулларни бериш биринчи навбатда иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларга, пенсия, нафақа, стипендия, хизмат сафари харажатлари, шунингдек,, аҳоли омонатларини тўлаш учун амалга оширилади.

Нақд пул маблағларининг берилиши мониторинги бўйича Марказий банк ва тижорат банкларининг махсус бўлинмалари кундалик нақд пул маблағлари келиб тушиши устидан доимий мониторингни, шунингдек,, нақд пул ҳисоб-китобларининг ҳолати таҳлилини амалга оширади ва нақд маблағларни тўлаш ҳолати, уларни беришни кечиктириш ҳоллари мавжудлиги тўғрисида ҳар ойлик ҳисоботлар тузади. Шунингдек,, банк миждозларининг нақд пул маблағларини чекловсиз ва узлуксиз бериш масалалари бўйича мурожаат ва шикоятларини кўриб чиқади ҳамда улар юзасидан зудлик билан чоралар кўради, тижорат банкларининг бўлимлари ва филиалларида ушбу масалалар юзасидан текширишлар ўтказади.

Нақд пулларни бериш масалаларига тезкорлик билан эътибор қаратиш учун Марказий банк ва тижорат банклари томонидан ҳар бир минтақада миждозларнинг аризаларини, шу жумладан "ишонч телефони" орқали, кўриб чиқиш ва келиб тушаётган мурожаатларнинг дарҳол текширилиши ташкил қилинади.

Банклар томонидан нақд пул бериш, биринчи навбатда банк кассаларига жорий пул тушумлари, шунингдек, нақд пул захиралари ҳисобидан таъминланиши лозим.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда нақд пул муомаласи ва унинг мониторингини ҳуқуқий-меъёрий асослари яратилган. Аммо ушбу соҳада эришилган ютуқларга қарамасдан, нақд пул муомаласида бир қатор камчиликлар мавжуд. Жумладан, ҳалигача нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмаси сезиларли даражада қолмоқда. Мазкур ҳолатлар нақд пул муомаласининг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириб боришни тақазо этади.

1.3. Пул айланмасини ташкил қилишнинг хориж тажрибасидан Ўзбекистонда пул айланмасини бошқаришда фойдаланишнинг имкониятлари

Тараққий этган мамлакатларда нақд пуллар муаммоси пластик карточкаларга асосланган тўловлар тизимини ва юридик шахслар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш амалиётини ривожлантириш йўли билан ҳал қилинган. Нақд пулсиз тўловларининг ичида нисбатан энг самарали ва истеъмолчилар орасида энг кўп тарқалгани-бу банкларнинг тўлов карточкалари ҳисобланади.

Бугунги кунда тўлов карточкалари муомаладаги нақд пулларни ва банк чекларини тобора сиқиб чиқармоқда. Чунки чекларни қайта ишлаш карточкалар билан операцияларни амалга оширишга қараганда банкларга бир неча марта қимматга тушади. Микропроцессор технологияларини жорий этилиши банк тўлов карталарининг ролини янада ошишига олиб келди, чунки “электрон ҳамёнлар” банклар учун бозорнинг энг ноқулай сегменти бўлган майда тўловлар сегментини ёпиб қўйиши мумкин.

Тўлов карталари бозорида етакчи мавқейни Visa International ва Master Card эгаллайди.

Visa International 2015 йилнинг 1 май ҳолатига, 2 миллиард дондан ортиқ карточка ишлаб чиқарган бўлиб, 21 мингта молиявий институтни бирлаштиради. Ушбу карточкалар дунё бўйича жойлашган 20 миллионта

пунктда қабул қилинади¹⁵. Visa International картаси орқали йиллик амалга ошириладиган савдо айланмаси 4,9 триллион долларни ташкил қилади.

Visa International тўлов тизими томонидан VisaDirect технологияси ишлаб чиқилди ва ҳозир Ғарбий Европадаги тижорат банкларида жорий қилинмоқда. Ушбу технология Visa карточкаларига бириктирилган ҳисобрақами бўйича тўловларни бир мамлакатдан иккинчисига тез ва ишончли тарзда амалга ошириш имконини беради.

Ҳозирги вақтда, ҳар иккала компания томонидан тўлов карточкаларини микропроцессор технологияларига ўтказиш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Бунда асосий эътибор микропроцессорли карточкаларни кўп функционали бўлишига қаратилмоқда. Бундан карточкалар эмитентлар учун ҳам, эквайрер банклар учун ҳам, истеъмолчилар учун ҳам қулай бўлиши лозим. Ҳозирча айрим банклар томонидан бу борада қилинган анча йирик миқдордаги харажатлар бошқа банкларни ва мустақил компанияларни чўчитиб турибди. Масалан, Германияда бундай карточкаларни муомалага киритиш банкларга 460 млн. АҚШ долларига тушди.

Тўлов карточкалари ўртасида энг кенг тарқалгани кредит карточкаларидир.

Бугунги кунда, хорижий банклар пластик карточкалар тизими харажатларини камайтириш ва молиявий маълумотларни ҳимоялаш тизимининг ишончилигини ошириш мақсадида ўзларининг тўлов тизимларида смарт-карталардан фойдаланиш устида иш олиб бормоқдалар.

Ривожланган давлатларда пластик карточкалар воситасидаги тўлов ҳажми ўсиш тенденциясига эга булмоқда.

Ҳар 1000 кишига тўғри келадиган пластик карточкалар сони Канада (6181 та), АҚШ (4324 та), Япония (4097 та) ва Англияда (3007 та) бошқа ривожланган мамлакатларга қараганда юқориликча қолмоқда. Бунинг

¹⁵ <http://visa.com.ru/>.

сабаби шундаки, биринчидан, мазкур давлатларда пластик карточкалар воситасида амалга ошириладиган тўлов тизими жуда ривожланган.

Масалан, Англия банкларида кредитлардан олинган фоизлар жами банк даромадларининг 50 фоизидан ошмайди, даромадларнинг қолган қисми бошқа банк хизматларидан, шу жумладан, пластик карточкалар билан боғлиқ бўлган тўлов хизматларидан олинади. Иккинчидан, Гарбий Европанинг қатор мамлакатларида, шу жумладан, Германия, Франция, Италия ва Бельгияда пуллик чеклар орқали ҳисоблашишлар кенг тарқалган.

Bank of America Мексикага пул ўтказмаларини жўнатиш бўйича ўзининг хизматини Safe Send Transfert Card пластик карточкалари орқали таклиф қилиши мумкин. Бу карточка жўнатилган пул маблағини 26 мингта банкоматдан олиш имкониятини беради. Пуллар карточка тулдирилгандан сўнг 6 дақиқадан кейин олувчига етади.

Citigroup Мексикага пул ўтказиш бўйича ўз хизматини таклиф қилади. Бунинг учун мигрантга Citibankда карточка ҳисобрақами очилади ва унга пластик карточка берилади. Пластик карточка Мексикадаги пулни олувчига берилади ва албатта унга pin-kod айтилади. Ушбу карточкалар бўйича пул маблағларини Мексикадаги 20 минг банкоматдан олиш мумкин. Карточкани ойлик саклаш ҳақи 5 доллар, ҳар бир жўнатма учун банк 7,95 доллар олади, бунда жўнатма суммаси ҳисобга олинмайди¹⁶.

Жаҳон амалиётида пластик карточкаларга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоб тизимларини ривожлантириш орқали нақд пуллар устидан самарали мониторинг ишлари олиб борилди ва уларга хос бўлган тенденциялар қуйидагилардан иборат:

1. Пластик карточкалар орқали нақд пул маблағларининг миқдорига нисбатан лимитлар белгилаш тартиби дунёнинг қатор мамлакатлари амалиётида жорий қилинди.

¹⁶«International Financial Statistics» маълумотлари асосида ҳисобланди.

Буюк Британияда давлат томонидан операцион кун мобайнида пластик карточкаси билан нақд пул олишга нисбатан лимит белгиланди. Яъни битта пластик карточка эгаси бир кунда пластик карточка билан 300 долларгача нақд пул олиши мумкин. Германияда эса бу кўрсаткич 500-600 долларни ташкил қилади¹⁷.

Ривожланган давлатларда пластик карточкалар орқали нақд пул олишга нисбатан лимитнинг белгиланиши сўнгги пайтларда жуда авж олган товламачиликлар билан изоҳланди.

2. Смарт карталардан фойдаланишга оммавий ўтиш тенденцияси.

Смарт карталари орқали катта ҳажмлардаги хилма-хил молия хизматлари бўйича тўловларни амалга оширишнинг мумкинлиги уларга бўлган талабнинг кескин ошишига олиб келди. Смарт карталар орқали болаларнинг ёрдам пули, ишсизлик нафақаси, пенсиялар, коммунал тўловлар, иш ҳақи, товарли кредитлар берилиши мумкин.

3. Пластик карточкалар воситасидаги савдо транзакциялари ҳажмининг ошиши савдо корхоналарининг мажбуриятларини кўпайишига олиб келди.

Натижада уларнинг қуйидаги мажбуриятлари юзага келди:

- товарлар ва хизматлар ҳақини тўлаш учун пластик карточкаларни қабул қилиш ва авторизация қилиш;
- пластик карточка эгаси шубҳали тугилганда карточкани олиб қуйиш мажбурияти;
- савдо счётларини банкка тўлов учун тақдим этиш;
- мижоз тўғрисидаги конфиденциал маълумотларни ошкор этмаслик;
- пластик карточка билан ҳисоблашганда товарлар ва хизматларни қимматроқ сотишга ўринмаслик.

¹⁷Рудакова О.С. Банковские электронные услуги. – М.: ЮНИТИ, 2001. – С. 107.

4. Ривожланган давлатларда нақд пулсиз ҳисоб китобларнинг умумий ҳажмида пластик карточкалар воситасида амалга оширилган тўловлар салмоғининг юқори эканлиги.

Ривожланган давлатларда пластик карточкалар воситасидаги тўловлар нақд пулсиз тўловларнинг умумий ҳажмига нисбатан юқори салмоқни эгаллайди. Хусусан, Канада, Швецария ва АҚШда пластик карточкалар воситасидаги тўловлар нақд пулсиз тўловларнинг умумий ҳажмида салмоғига иккинчи ўринни эгаллайди. Бу ҳолат мазкур мамлакатларда пластик карточкаларга асосланган тўлов тизимининг ривожланганлигидан далолат беради.

Бугунги кунда, Осиё–Тинч океани ҳудудида, айниқса Япония, Австралия, Жанубий Корея ва Гонг Конг каби давлатларда тўловга алоқадор инфратузилмаларнинг яхши ишлаб чиқилганлиги, шунингдек, мобил тўловлар ва локал карта тўлов хизматларининг кенгайтирилганлиги сабабли тўлов тизими ва пластик карточкалар тизими яхши ривожланган.

Осиё–Тинч океани мамлакатларида пластик карталар муомалага киргандан сўнг муомаладаги нақд пуллар массаси қисқариб, нақд пулсиз айланма ҳажми ошмоқда. Хусусан, Осиё бўйича нақд пулсиз транзакциялар ҳажми 2020 йилга келиб 301 триллион долларни ташкил этиши прогноз қилинмоқда ва Осиё–Тинч океани мамлакатлари нақдсиз транзакциялари ҳажми бўйича дунёнинг етакчи мамлакатлари даражасига етиб олиши кутилмоқда. Бундан ташқари, ривожланган давлатларда кутилаётган нақд пулсиз ҳисоб транзакциялар ҳажми нисбатан паст даражада. Масалан, АҚШда нақд пулсиз ҳисоб транзакциялар ҳажми 2020 йилга бориб 123,7 триллион долларни, Европада ушбу кўрсаткич 207,7 триллион долларни ташкил қилиши кутилмоқда¹⁸.

Мисол учун, Жанубий Кореяда 1999 йилда муомаладаги нақд пулларни қисқартириш ва нақд пулсиз ҳисоб-китоб тизимини ривожлантириш

¹⁸ www.brifinancialnews.com

мақсадида ҳукумат томонидан солиқ имтиёзлари жорий қилинди. Яъни кредит карточкалари орқали харидни амалга оширган истеъмолчиларга имтиёзлар берилди. Бунда товарлар нархлари нақд пулга қараганда арзонлаштирилди. Савдо нуқталарининг солиқ тўловлари камайтирилди. Шундан сўнг истеъмолчилар илгари нақд пулда харид қилишган бўлишса, эндиликда улар кредит карталари орқали харид қилишни афзал билишди. Натижада, муомаладаги нақд пуллар коэффиценти 4,6 %га тушди.

Мазкур солиқ сиёсати ишлаб чиқилмасдан олдин эса ушбу кўрсаткич 5,2 % эди. 2014 йилнинг 1 апрель ва 2015 йилда ҳолатига келиб муомаладаги нақд пуллар коэффиценти 2,2 %ни ташкил қилмоқда.

Бундан ташқари, кафолатланган чекларнинг муомалада бўлиши ҳам нақд пулларнинг камайишига, электрон тўловларни, жумладан интернет банкинг хизматларини ошишига олиб келган.

Кафолатланган чеклар деярли нақд пул функциясини бажаради. 100 000 вонга тенглашритилиб чиқарилган чекларни салбий томони хавфсизлик нуқтаи назаридан нақд пулга қараганда сохталаштириш имконияти юқоридир. Шу сабабли ҳам сўнгги йилларга келиб, 100 000 вонлик чеклар муомалада камайиб бормоқда.

Муомаладаги кредит карточкаларнинг салмоғи бошқа карталарга қараганда жуда юқоридир. Мамлакатда пластик карточкалар орқали амалга оширилган жами транзакцияларнинг 98 %и кредит карточкалар ҳиссасига тўғри келади.

I боб бўйича хулоса

– иқтисодий адабиётда пул тизими ва унинг элементларидан фойдаланиш масаласи чуқур тадқиқ қилинган ва тегишли илмий-назарий хулосалар шакллантирилган;

– иқтисодчи олимлар ўртасида пул тизимининг моҳияти ва унинг элементлари хусусида мунозарали илмий-назарий қарашлар мавжуд;

– пулларга бўлган талабни эндоген ва экзоген омиллар белгилайди;

– валюталарнинг алмашув курсларини ўзгариши мамлакатнинг тўлов балансига ва ташқи савдо салоҳиятига бевосита ва кучли таъсир кўрсатади.

– тараққий этган мамлакатлар тажрибаси кўрсатадики, монетар сиёсат орқали муомаладаги пул массасининг барқарор ўсиш суръатларини таъминлаш, курс сиёсати орқали мамлакатнинг экспорт салоҳиятини юксалтириш ва инфляцияни жиловлаш пул тизими элементларидан фойдаланиш амалиётини такомиллаштиришнинг долзарб масалаларидан ҳисобланади;

– ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш ва тартибга солиш амалиётининг такомиллашмаганлиги нақд пулларга бўлган талабни юқори даражада сақланиб қолишига сабаб бўлмоқда.

– Ўзбекистонда нақд пул муомаласи ва унинг мониторингини ҳуқуқий-меъёрий асослари яратилган. Аммо ушбу соҳада эришилган ютуқларга қарамасдан, нақд пул муомаласида бир қатор камчиликлар мавжуд. Жумладан, ҳалигача нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмаси сезиларли даражада қолмоқда. Мазкур ҳолатлар нақд пул муомаласининг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириб боришни тақазо этади.

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТИЖОРAT BANKЛАРИДА НАҚД ПУЛ АЙЛАНМАСИНИ БОШҚАРИШНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИ

2.1 Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида нақд пул айланмасини бошқаришнинг жорий ҳолати таҳлили

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг олиб бораётган монетар сиёсати миллий валютамизни тўлов қобилиятини оширишга, муомаладаги пул массасини оқилона даражасини таъминлаш, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини ривожлантирган ҳолда пул массасида нақд пулларнинг улушини қисқартириш, уларнинг банкдан ташқари айланмаси муаммосини ҳал этиш, шунингдек, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тўловларни ўз вақтида амалга оширишни самарали ташкил этишга қаратилган.

Хусусан, бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 мартдаги ПФ-3047-сонли “Пул массаси ўсишини чеклаш ва молия интизомига риоя этиш маъсулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2006 йил 3 августдаги ПҚ-433-сонли “Пластик карточкалар асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоб тизимини янада ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2007 йил 7 ноябрдаги ПҚ-726-сонли “Банк тизимини янада ривожлантириш ва бўш пул маблағларини банк айланмасига жалб этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2010 йил 19 апрелдаги ПҚ-1325-сонли “Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини янада ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари қабул қилинган.

Шунингдек,, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 2 июлдаги 230-сонли “Нақд пул маблағлари эмиссиясини қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2001 йил 22 июндаги 264-сонли “Нақд пул муомаласини мустаҳкамлаш ва тижорат банкларининг маъсулиятини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2002 йил 5

августдаги 280-сонли “Пул маблағларининг банкдан ташқари муомаласини янада қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2003 йил 4 февралдаги 63-сонли “Пул-кредит кўрсаткичларини тартибга солиш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2004 йил 24 сентябрдаги ПҚ-445-сонли “Пластик карточкалар асосида ҳисоб-китоб қилиш тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари нақд пул муомаласини тартибга солишга доирдир.

Юқорида кўрсатилган фармон ва қарорлар ижроси натижасида нақд пул муомаласини тартибга солиш механизми такомиллашди, нақд пул тушуми кўпайди.

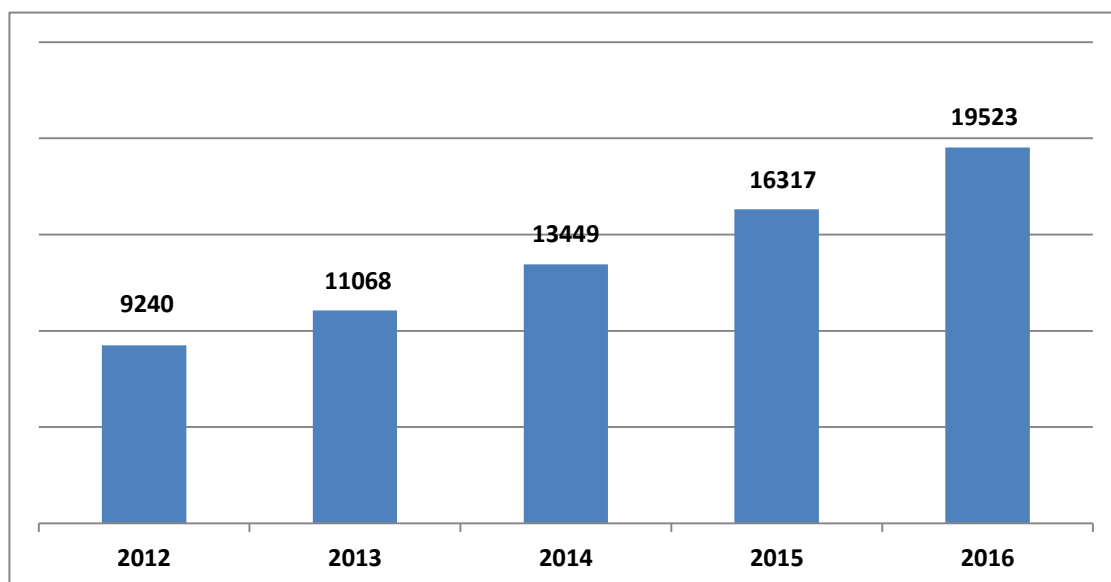
Банк хизматлари кўламини замонавий ахборот-коммуникация технологияларини қўллаган ҳолда кенгайтириш нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг замонавий ва мижоз учун қулай турларидан бири бўлган банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимининг қўллаш доираси кенгайиб, тадбиркорлар ўртасида тобора оммалашиб бормоқда.

2016 йил ҳолатига кўра, банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчилар сони 1 061 мингтани, шундан “Интернет-банкнинг” ва “Банк-мижоз” дастурий мажмуаси хизматларидан фойдаланувчилар 81,5 мингтани, “Мобиль-банкнинг” ва “SMS-банкнинг” хизматларидан фойдаланувчилар 979,5 мингтани ташкил этиб, уларнинг сони 2014 йилга нисбатан қарийб 2 баробарга кўпайди.

Қуйидаги расмдан кўриш мумкинки, банк пластик карталари муомаласини кенгайтириш ва такомиллаштириш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида сўнгги 5 йил давомида муомалага чиқарилган банк пластик карталари сони 2 баробардан зиёдга ошди ва 2016 йил 1 январь ҳолатига уларнинг умумий сони 16,3 млн. дондан ортиқни ташкил этди. Бу эса ўз навбатида муомаладаги нақд пулли тўловларни салмоғини камайтириб, пластик карталар ва терминаллар орқали ўтказилишига имкон берди.

Барча савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларининг тўлов терминаллари билан жиҳозланганлиги, уларнинг узлуксиз ишлашини таъминлаш мақсадида

сервис хизматларининг ташкил этилганлиги, барча турдаги товарлар ва кўрсатиладиган хизматлар ҳақини тўлашни пластик карточкалар орқали чекловларсиз амалга оширишнинг йўлга қўйилганлиги ушбу тўлов оситасининг жозибadorлигини таъминламоқда.

2.1-расм. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан муомалага чиқарилган пластик карточкалар ҳақида маълумот (минг дона)¹⁹

Расмдан кўриниб турибдики, банк пластик карточкалари муомаласини кенгайтириш ва такомиллаштириш бўйича амалга оширилган чоратadbирлар натижасида 2017 йил 1 январь ҳолатига кўра, уларнинг умумий сони 2016 чакана савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектларида ўрнатилган тўлов терминаллари сони йил бошига нисбатан қарийб 26 мингтага ортиб, 2017 йил 1 январь ҳолатига кўра, 209 минг донадан ошди 2016 йил давомида пластик карточкалар орқали амалга оширилган тўловлар ҳажми 53 трлн. сўмдан ортиқни ташкил этиб, 2015 йилга нисбатан қарийб 70 фоизга ошди.

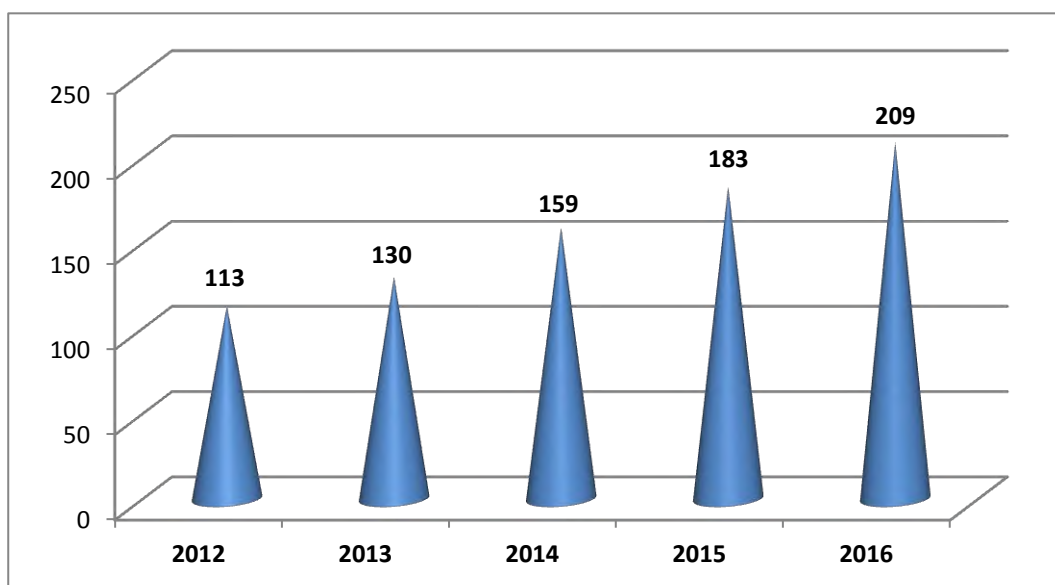
Мамлакатимизда амалга оширилган кенг қўламли иқтисодий сиёсатнинг ижобий самараси сифатида миждозларга қулай ва тез хизмат кўрсатиш имкониятига эга бўлган замонавий банк хизматлари жорий этилди.

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

Жумладан, чакана савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектларида ўрнатилган тўлов терминаллари сони 2016 йилнинг 1 январь ҳолатига келиб, 183 минг дондан ошганлиги, ўз навбатида муомаладаги нақд пулларни пластик карточкалар орқали тўлаш имконини кенгайтди.

Барча савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларининг тўлов терминаллари билан жиҳозланганлиги, уларнинг узлуксиз ишлашини таъминлаш мақсадида сервис хизматларининг ташкил этилганлиги, барча турдаги товарлар ва кўрсатиладиган хизматлар ҳақини тўлашни пластик карточкалар орқали чекловларсиз амалга оширишнинг йўлга қўйилганлиги ушбу тўлов воситасининг жозибадорлигини таъминламоқда.

Банк пластик карточкалари муомаласини кенгайтириш ва такомиллаштириш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида 2017 йил 1 январь ҳолатига кўра, уларнинг умумий сони 2016 йилнинг бошига нисбатан 3,2 млн. тага ортиб, 19,5 млн. дондан ошди.

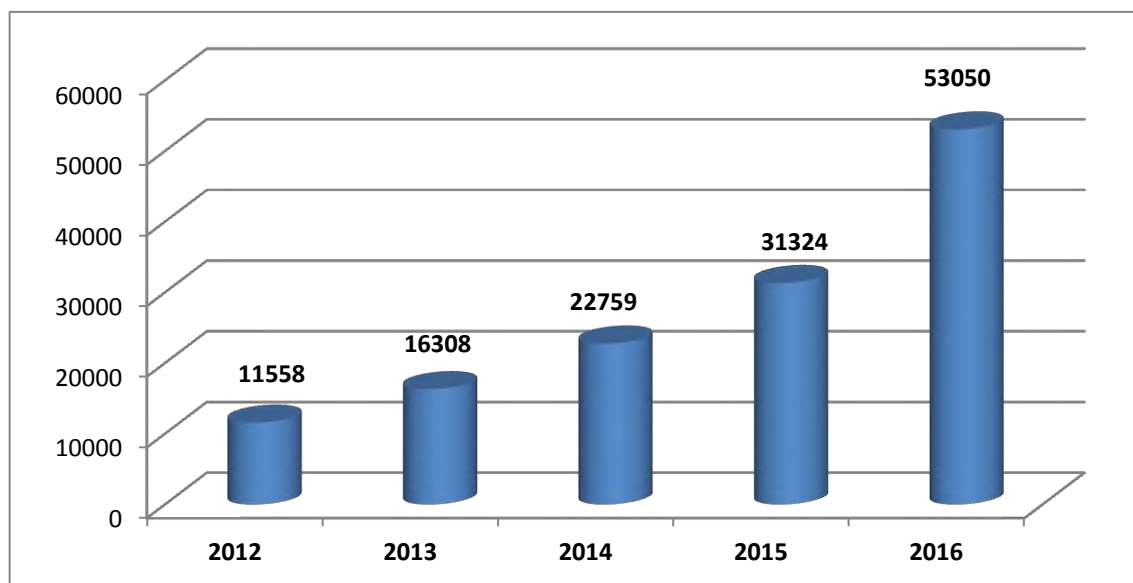
2.2-расм. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан ўрнатилган тўлов терминаллари ҳақида маълумот (минг дон).²⁰

Юқоридаги расмдан кўришиб турибдики, чакана савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектларида ўрнатилган тўлов терминаллари сони йил бошига нисбатан қарийб 26 мингтага ортиб, 2017 йил 1 январь ҳолатига кўра,

²⁰ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумоти.

209 минг донадан ошди мамлакатимизда ўрнатилган тўлов терминаллари сони 2012 йилнинг 1 январь ҳолатига 100 минг донани ташкил этган бўлса, 2016 йилнинг 1 январига келиб эса унинг миқдори 183 минг донани ташкил этди.

Мазкур ижобий натижа 2015 йилда банк тизимида амалга оширилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги «2011 – 2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги ПҚ-1438-сонли ва 2015 йил 6 майдаги «Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2344-сонли Қарорларини ижросини таъминланганлигидан далолат беради.

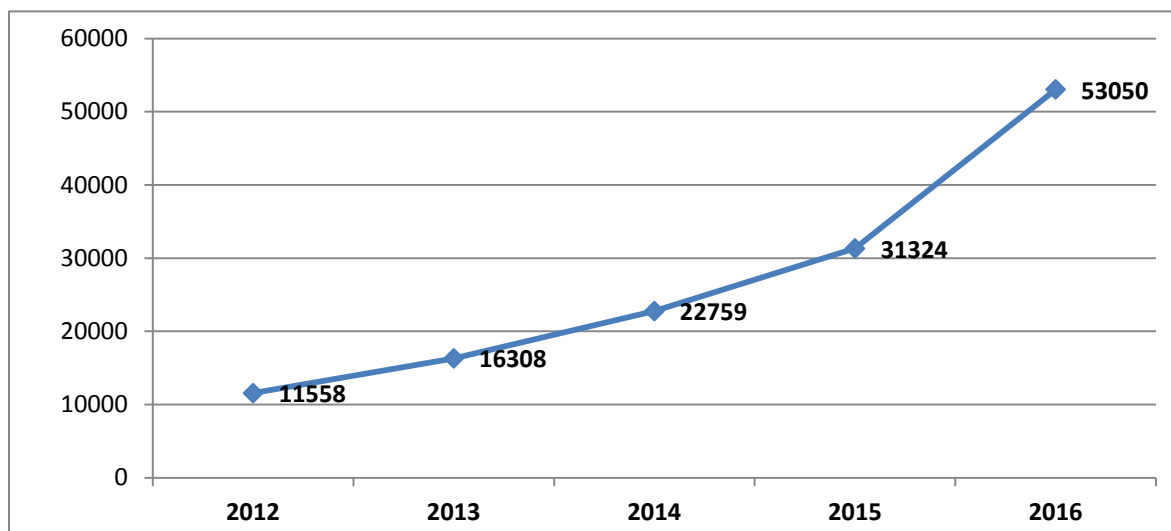

2.3-расм. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан тўлов терминаллари орқали амалга оширилган тўловлар миқдори ҳақида маълумот (млрд.сўмда)²¹

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан тўлов терминаллари орқали амалга оширилган тўловлар миқдори ўсиш тенденциясига эга жумладан, 2016 йил давомида пластик карточкалар орқали

²¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумоти.

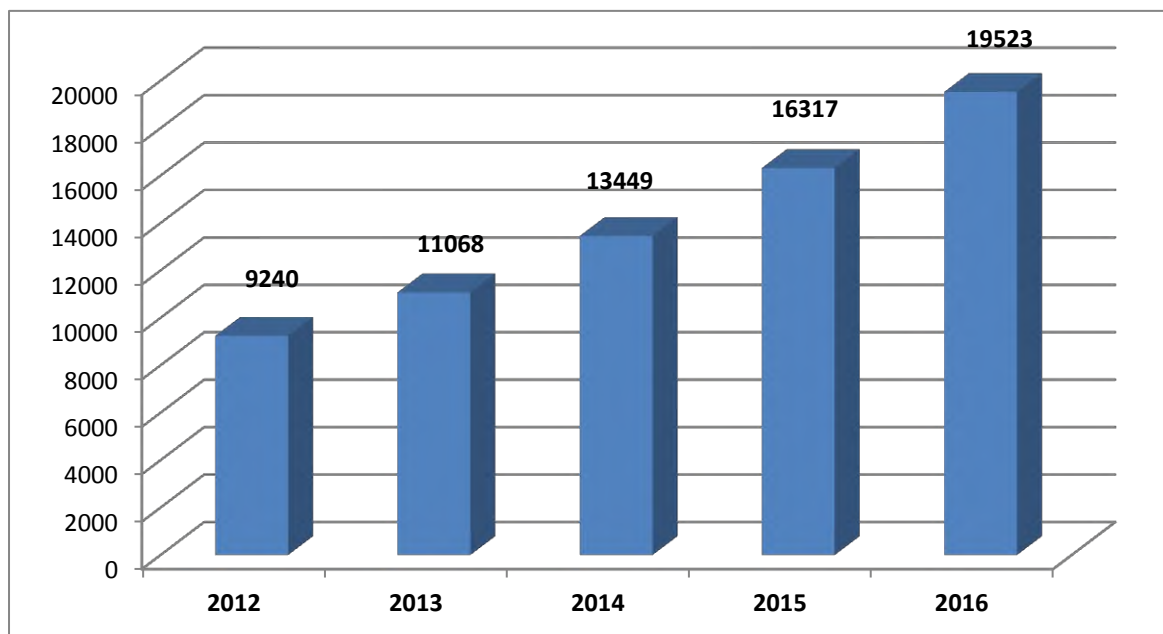
амалга оширилган тўловлар ҳажми 53 трлн. сўмдан ортиқни ташкил этиб, 2015 йилга нисбатан қарийб 70 2011 йилда унинг миқдори 10315 млрд.сўмни ташкил этган бўлса, 2015 йилга келиб эса 31324 млрд.сўмга етганлиги қувонарли ҳолдир албатта. Чунки, тижорат банклари томонидан тўлов терминаллари орқали амалга оширилган тўловлар миқдорининг ўсиш тенденциясига эга бўлганлиги бу ўз навбатида нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмасини қисқартириш имконини беради.

2.4-расм. Ўзбекистон Республикасида тўлов терминаллари орқали амалга оширилган тўловлар ҳажми (млрд.сўм)²²

Расм маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакатимиз тижорат банкларининг самарали фаолияти натижасида 2016 йил давомида республикада пластик карточкалар орқали амалга оширилган тўловлар ҳажми 53 трлн. сўмдан ортиқни ташкил этиб, 2015 йилга нисбатан қарийб 70 фоизга ошди. Республикада пластик карточкалар орқали ҳисоб-китобларни ривожлантириш борасида сўнгги йилларда олиб борилаётган ҳаракатлар, хусусан, Президентимизнинг “Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2010 йил 19 апрелдаги қарори қабул қилиниши ўзининг ижобий самарасини бермоқда.

²² Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг йиллик молиявий ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

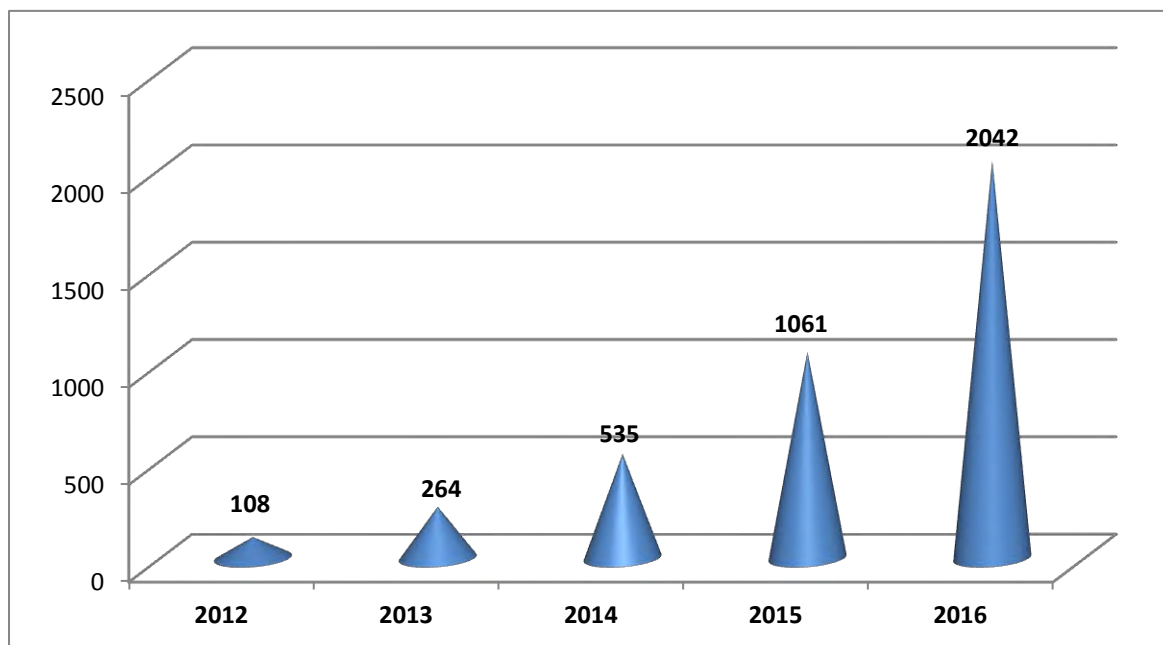
2.5-расм. Ўзбекистон Республикасида муомалага киритилган пластик карточкалар сони²³

Юқоридаги расмдан қайд этиш мумкинки, банк пластик карточкалари муомаласини кенгайтириш ва такомиллаштириш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида 2017 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, уларнинг умумий сони 2016 йилнинг бошига нисбатан 3,2 млн.тага ортиб, 19,5 млн. донадан ошди.

Барча савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларининг тўлов терминаллари билан жиҳозланганлиги, уларнинг узлуксиз ишлашини таъминлаш мақсадида сервис хизматларининг ташкил этилганлиги, барча турдаги товарлар ва кўрсатиладиган хизматлар ҳақини тўлашни пластик карточкалар орқали чекловларсиз амалга оширишнинг йўлга қўйилганлиги ушбу тўлов воситасининг жозибадорлигини таъминламоқда.

Хусусан, банк тизимида пластик карточкалар тўлов тизимини ривожлантириш орқали нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг замонавий шакли банк пластик карточкалар муомаласини кенгайтириш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

²³ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг йиллик молиявий ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилди..

2.6-расм. Мамлакатимизда банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчилар сони, минг нафар²⁴

Расм маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакатимизда банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимининг қўлланиш доираси кенгайиб, тадбиркорлар ўртасида кенг оммалашиб, 2017 йил 1 январь ҳолатига кўра, банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчиларнинг жами сони 2016 йилнинг бошига нисбатан қарийб 2 баробарга ошиб, 2 042 мингтага етди.

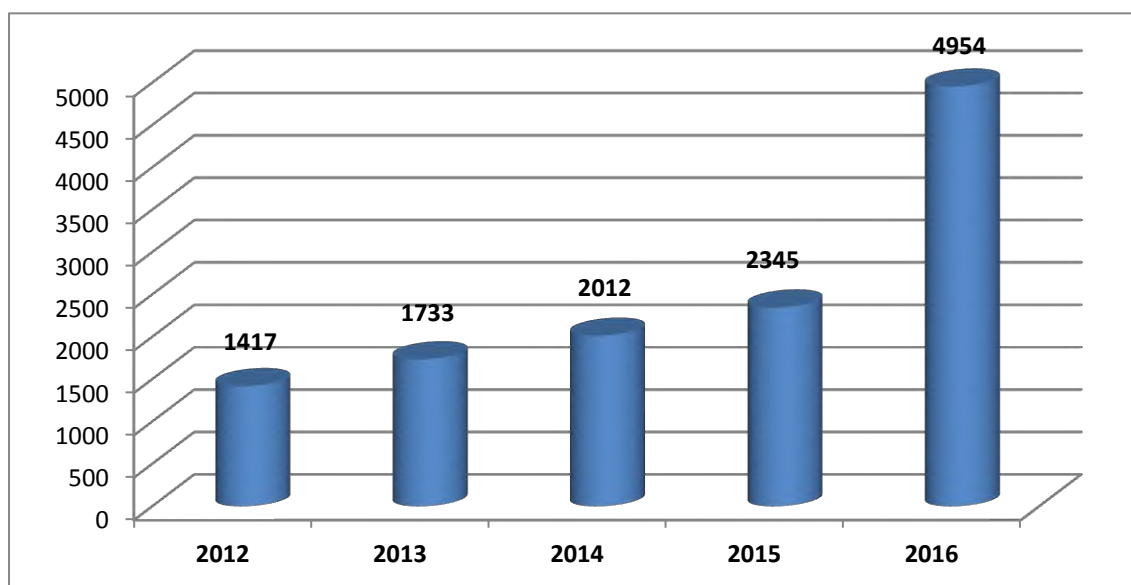
Шу жумладан, “Интернет-банкнинг” ва “Банк-мижоз” дастурий мажмуаси хизматларидан фойдаланувчилар сони 135,6 мингтадан ортган бўлса, “Мобиль-банкнинг” ва “SMS-банкнинг” хизматларидан фойдаланувчилар сони эса 1 906,5 мингтани ташкил этди.

Бугунги кунда мамлакатимизда замонавий инновацион технологияларда фойдаланувчилар, жумладан, банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан “Банк-мижоз”, “Интернет банкнинг”, “Мобил банкнинг”, “Sms банкнинг” фойдаланувчилар сони ҳам ортиб ормоқда. 2016 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг йиллик молиявий ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

фойдаланувчилар сони 450 мингдан ортди. Шундан, “Интернет банкинг” ва “Банк-мижоз” дастурий мажмаси хизматларидан фойдаланувчилар сони 150 мингтани ташкил этиб, уларнинг сони 2015 йил бошига нисбатан 2,3 баробарга ўсган. Банклар томонидан кўрсатилаётган хизмат турларини янада кенгайтириш ҳамда сифатини яхшилаш борасида амалга оширилиб келинаётган чора-тадбирлар 2017 йилда ҳам давом эттирилмоқда.

Бунда асосий эътибор қишлоқ жойларда банк инфратузилмалари тармоғини кенгайтириш, ахборот коммуникация технологияларини кенг қўллаган ҳолда масофадан туриб хизматлар кўрсатиш, жумладан, банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш хизматлари (“Банк-мижоз”, “Интернет банкинг”, “Мобил банкинг”, “Sms банкинг”) кўрсатиш қўламларини янада кенгайтириш билан боғлиқ бўлган ишлар амалга оширилмоқда.

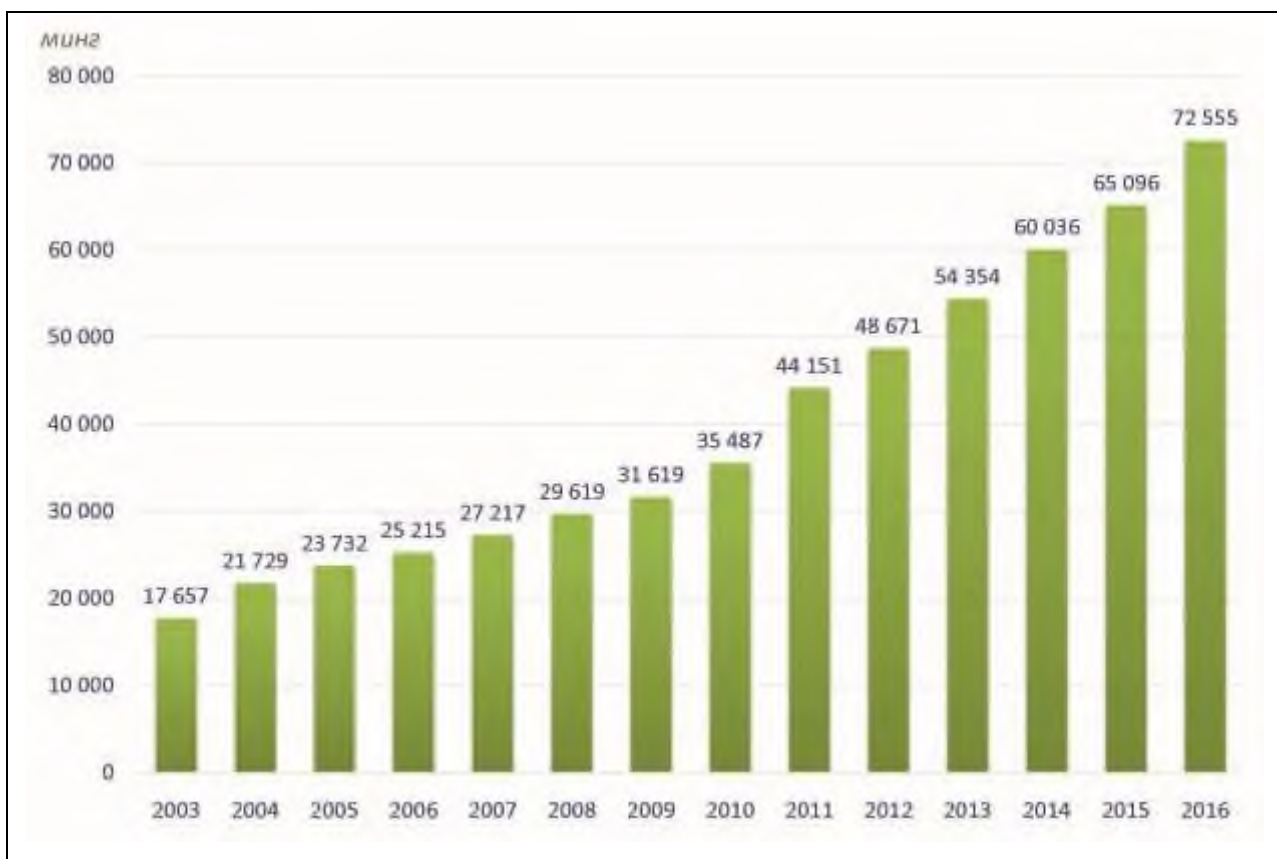

2.7-расм. Мамлакатимизда ўрнатилган банкомат ва инфокиосклар сони²⁵

Расм маълумотларидан кўриш мумкинки, жойларда тўловларни узлуксиз қабул қилишни таъминлаш мақсадида ўрнатилган инфокиоск ва банкоматлар сони 2016 йил давомида 2 609 донага ортиб, 2017 йил 1 январь ҳолатига 4 954 тани ташкил этди.

²⁵ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг йиллик молиявий ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилди, 2012 – 2016 йй.

Республикамизда охириги йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг банклараро тўлов тизими орқали банк ўтказмаларининг сони ва ўтказилаётган маблағларнинг ҳажми ортиб бориши натижасида тўлов тизими айланмасининг беқиёс даражада ўсиши, ҳамда тўлов тизими ичида пул маблағларининг бир жойдан иккинчи жойга тез ўтказилиши таъминланмоқда. Бунинг исботи сифатида қуйидаги маълумотларни келтирамиз.

2.8-расм. 2003-2016-йилларда Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали амалга оширилган транзаксиялар сони²⁶

2003-2016 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг банклараро тўлов тизими орқали ҳисоб-китоб ҳужжатлари ёрдамида ўтказилган транзаксиялар сони йилдан йилга ошиб бориб, 2016 йил бошига 65 млндан ошиб кетди, бу кўрсаткич таҳлил қилинаётган давр ичида

²⁶ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки сайти маълумотлари.

деярли 4 баробар, биргина ўтган 2015 йилга нисбатан эса 5.0 млн. дан ортиқ транзаксияга ўсган. 2015 йил давомида жами ўтказилган транзаксиялар сони 72555 тани ташкил этган.

2.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида тижорат банларининг пластик карточкаларига асосланган тўлов амалиётининг замонавий ҳолати²⁷

№	Кўрсаткичлар	2014- йил 1- январ	2015- йил 1- январ	2016- йил 1- январ	2017-йил 1-январ
1	Муомалага чиқарилган банк пластик карточкалари сони, минг дона	11,1	15,2	16,3	19,5
2	Ўрнатилган ҳисоб-китоб терминаллари сони, минг дона	129,7	169,5	183	208.5
3	Жисмоний шахсларнинг миллий валютадаги банк карточкалари орқали амалга оширилган транзаксиялар суммаси, трлн сўм	16,3	22,8	31,3	53

Ўзбекистон ҳудудида 27 та тижорат банклари хизмат кўрсатиб келмоқда. Улар томонидан 2017 йил 1 январ ҳолатига кўра, чиқарилган пластик карточкалар, банкомат ва инфокиосклар ҳамда терминаллар сонини кўйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

2.2 -жадвал

2017 йил 1 январ ҳолатига кўра тижорат банклари томонидан муомалага чиқарилган банк пластик карточкалари, терминаллар ва инфокиосклар сони²⁸

Тижорат банклари	пластик карточкалар сони	Терминал сони	Банкомат сони	Инфокиоск сони
ТИФ Миллий банк	2 872 747	22 238	113	174
Саноатқурилишбанк	1 065 862	11 535	18	112
Агро банк	3 700 222	30 110	33	120
Микрокредитбанк	1 268 966	14 370	10	23
Халқ банки	3 492 459	26 830	21	80
Савдогарбанк	264 345	6 390	11	13
Қишлоқ қурилишбанк	555 556	10 428	5	144
Турон банк	355 067	4 249	1	110
Ҳамкорбанк	404 299	16 210	2	546
Асака банк	1 737 917	11 128	27	66
Ипак йўли банк	605 684	7 873	15	79
Ўзбекистон-Туркия	18 531	111	-	-
Траст банк	182 832	3 954	4	114
Алоқа банки	320 784	5 650	7	89
Ипотека банк	1 754 418	20 507	14	104
Ўз ҚДБ банк	67 507	236	3	-
Туркистон банк	19 984	845	1	3
Универсал банк	40 288	1 148	-	3
Капитал банк	360 752	4 533	10	2 389
Равнақ банк	16 904	223	-	2
Давр банк	74 117	2 986	-	-
Invest Finance bank	104 186	2 853	1	449
Asia Alliance Bank	119 497	2 329	3	16
Hi-Tech bank	9 112	47	-	2
Ориент Финанс банк	111 307	1 753	2	15
ЖАМИ	19 523 343	208 356	301	4 653

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки сайти маълумотлари асосида таёрланди.

Айни пайтда, 2017-йилнинг 1-январ ҳолатига банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчилар жами сони 3 169 187та бўлиб, шундан интернет-банкнинг ва «Банк-Мижоз» дастурий мажмуаси хизматларидан фойдаланувчилар сони 169 288 тани ташкил етган бўлса, мобил-банкнинг ва смс-банкнинг хизматларидан фойдаланувчилар сони эса 2 999 899 тани ташкил етади. Бу эса, ўтган 2011-йил 1-январ ҳолатига (24 545тага) нисбатан банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчилар жами сони 130 баробардан ортиқ ошганлигидан далолат беради

Банк айланма маблағларида аҳоли омонатларининг алоҳида ўрни бор, чунки, банк томонидан кўрсатиладиган хизматларини молиялаштиришда сарфланадиган харажатларнинг бир қисми ана шу омонатларга тўғри келади.

Ана шуларни ҳисобга олган ва ўз фаолиятларини янада кенгайтиришни мақсад қилган Агробанк мутасаддилари аҳолига йил сайин янги ва қулай ҳамда сердаромад хизмат турларини таклиф этмоқдалар.

Хусусан, аҳолининг банк тизимига бўлган ишончини янада ошириш, уларнинг бўш пул маблағларини омонатларга жалб этиш борасида кўрилган чоралар натижасида сўнгги йилларда аҳоли депозитлари қолдиғини ошириб бориш бўйича барқарор ўсиш суръатларига эришилди.

Шунингдек, ўзаро манфаатли янги интерактив хизматларни таклиф этишга алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, масофадан туриб интернет ёки мобил телефон орқали депозит ҳисоб рақам қолдиғи ва ҳаракатини кўра олиш, турли чакана тўловларни амалга ошириш имконини берувчи "SMS-банкнинг" хизмат тури жорий этилди.

Банк томонидан Президентимиз ҳамда Ҳукуматимиз томонидан пластик карталар билан ишлаш тизимини ривожлантиришга доир қабул қилинган қарорлари ижросини таъминлаш мақсадида бир қатор ижобий ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 19-апрелдаги “Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича кўшимча

чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1325-сонли ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 сентябрдаги “Пластик карточкалар асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 445-сонли қарорларида белгиланган вазифалар ижроси юзасидан кенг жамоатчиликка тарғибот қилиниши банк тизимиغا, иқтисодиётимизни янада ривожланишига, маблағларни банкдан ташқари айланмасини кескин камайишига, савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш корхоналарининг фаолияти юксалишига ҳамда кўплаб соҳаларга ўзининг ижобий самарасини бериб келмоқда.

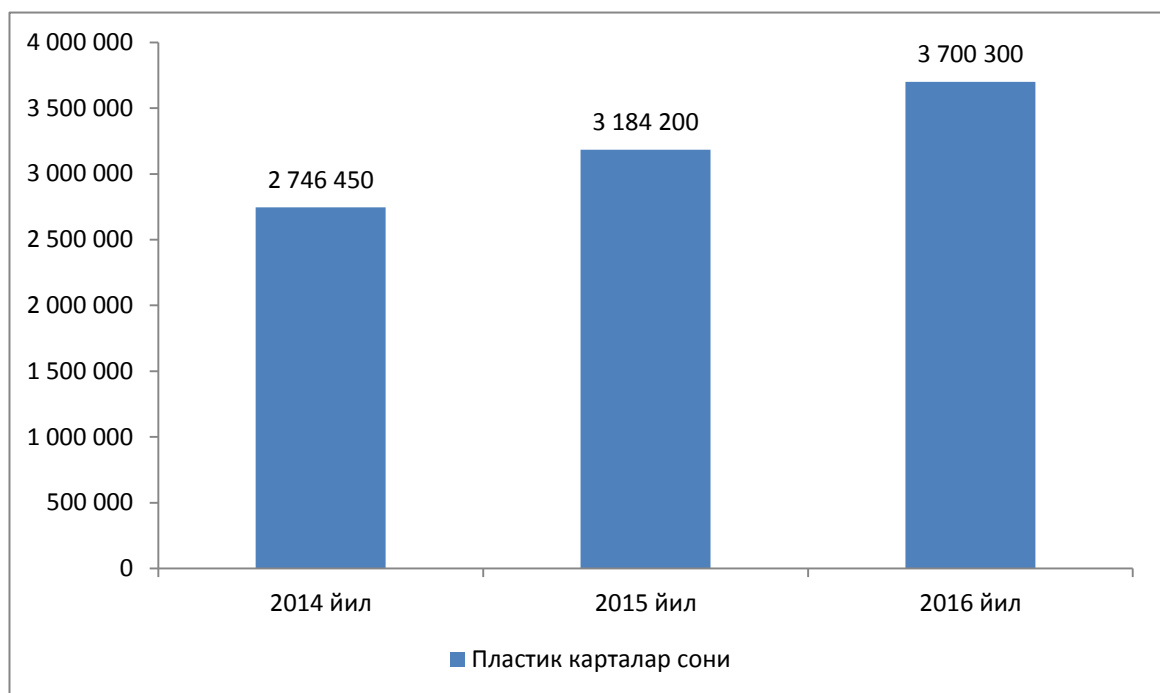
Кўрилган чора-тадбирлар натижасида 2016 йил якунига банк томонидан муомалага чиқарилган пластик карталар сони 3 млн. 700 минг 300 донага етказилиб, ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 516,0 минг донага ёки 116 фоизга кўпайди. Шундан, онлайн тизимида ишловчи пластик карталар сони 2 млн. 302 минг 153 донадан ошиб, ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 668,6 минг донага ёки 140 фоизга кўпайди.

Муомалага чиқарилган пластик карта ҳисобварақларига 2016 йил мобайнида жами 10 трлн. сўм, ўртача бир ой давомида 820-840 млрд. сўм маблағлар жалб этилди. Ушбу кўрсаткич ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 2,6 трлн. сўмга ёки 135 фоизга кўпайди. Савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш шохобчаларига ўрнатилган тўлов терминаллари сони ҳисобот санасига 30776 тани ташкил этиб, ўтган йилга нисбатан 2843 донага ёки 110 фоизга кўпайди.

Мазкур савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш шохобчалари орқали 2016 йил мобайнида жами 4,8 трлн. сўмдан ортиқ транзакциялар амалга оширилган бўлиб, бир ойлик ўртача савдо айланмалари 400-410 млрд. сўмни ташкил этди. Ушбу кўрсаткич ўтган йилга нисбатан 1,6 трлн. сўмга кўп ёки 150 фоизга ошишига эришилди.

Шу билан бирга, пластик карточкалар орқали тўлов тизимини янада ривожлантириш ва мижозларга қулайликлар яратиш мақсадида банк томонидан 33 та банкомат ва 120 инфокиоскалар ўрнатилди ва улар орқали

аҳолига ойлик иш ҳақи ва пенсия тўловларини пластик карталарига юклаш, коммунал ва бошқа тўловларни қабул қилиш имкониятлари йўлга қўйилди.

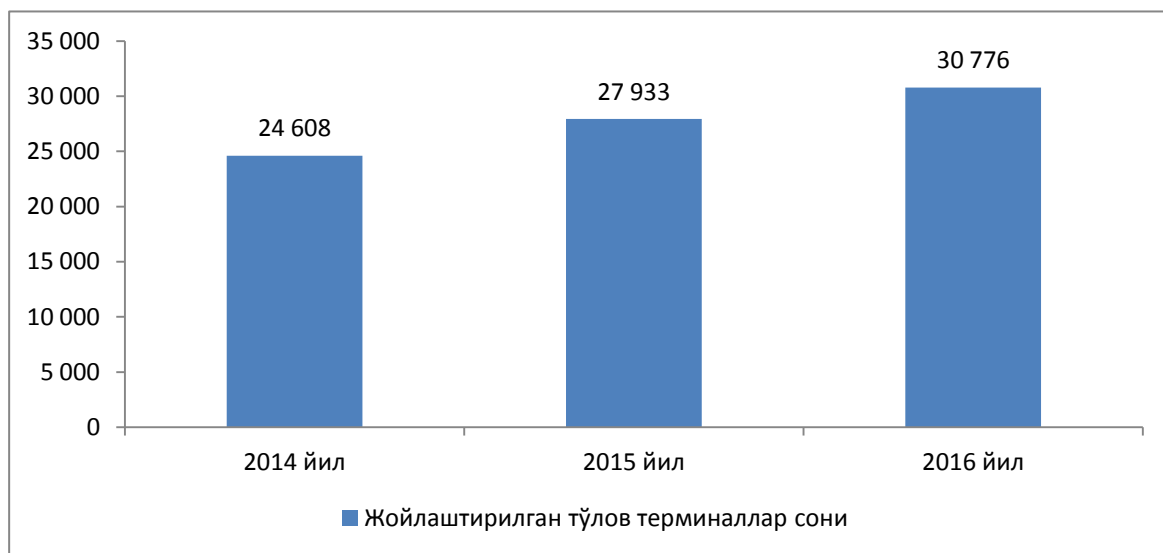

2.9-расм. АТ“Агробанк” томонидан муомалага чиқарилган пластик карталар ҳақида маълумот (минг. дона)²⁹

Савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш шохобчаларига ўрнатилган тўлов терминаллари сони ҳисобот санасига 27933 донани ташкил қилиб, ушбу кўрсаткич ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 3325 тага ошди ёки ўсиш 114 фоизни ташкил этди.

Мазкур савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш шохобчалари орқали 2015 йил мобайнида жами 3,5 трлн. сўмдан ортиқ транзакциялар амалга оширилган бўлиб, бир ойлик ўртача савдо айланмалари транзакциялари 290-295 млрд. сўмни ташкил этди. Ушбу кўрсаткич йил бошига нисбатан 601,1 млрд. сўмга кўп ёки 121 фоизга ўсди.

²⁹ АТ“Агробанк”нинг йиллик ҳисобот маълумотлари.

2.10-расм. АТ“Агробанк” томонидан жойлаштирилган тўлов терминаллари ҳақида маълумот (минг. дона)³⁰

Пластик карталардаги қолдиқ маблағлар ҳисобот санасига 544,4 млрд. сўмга етказилиб, йил бошига нисбатан 58,9 млрд. сўмга ёки 112 фоиз ўсишига эришилди.

Шулар билан бирга, пластик карточкалар орқали тўлов тизимини янада ривожлантириш ва мижозларга қулайликлар яратиш мақсадида банк томонидан 33 та банкомат ва 100 инфокиоскалар ўрнатилди ва улар орқали аҳолига ойлик иш ҳақи ва пенсия тўловларини пластик карталарига юклаш, коммунал ва бошқа тўловларни қабул қилиш имкониятлари йўлга қўйилди.

Бундан ташқари, Пенсия жамғармаси мутахассислари билан ҳамкорликда пенсия ва нафақа олувчиларнинг пластик карта ҳисоб рақамларига маблағларни автоматик тарзда ўтказиш ҳамда Пенсия жамғармаси ва банк ўртасида электрон маълумотлар алмашинуви бўйича янги “ПК Пенсия” дастурий модул ишлаб чиқилди ва амалиётга жорий этилди. Бу дастур орқали пенсия ва нафақаларни пластик карталарга кирим қилишда инсон омилини қисқартириш ҳамда амалиётларнинг тезлигини оширишга эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26-ноябрдаги “2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш,

³⁰ АТ“Агробанк”нинг йиллик ҳисобот маълумотлари.

унинг барқарорлигини ошириш ва юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги ПҚ-1438-сонли Қарорига асосан хўжалик субъектларининг бўш пул маблағларини жалб этиш ва банк пул маблағларини банк айланмасига йўналтириш мақсадида банкнинг юридик шахслар учун мўлжалланган 200,0 млрд. сўмлик депозит сертификатлари чиқариш, муомалада бўлиш ва сўндириш шартлари 2015 йил 24-февралда DS43-0208-сон билан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида давлат рўйхатидан ўтказилди.

2016 йилнинг 1 январь ҳолатига жами 165,3 млрд. сўмлик, шу жумладан муомалага чиқарилган 200,0 млрд. сўмлик эмиссиядан 137,0 млрд. сўмлиги ҳамда олдинги муомалага чиқарилган 70,0 млрд. сўмлик эмиссиядан 28,3 млрд. сўмлик депозит сертификатлар жойлаштирилди.

2.11-расм. 2017 йил 1 январь ҳолатига муомалага чиқарилган банк пластик карточкаларнинг вилоятлар миқёсида тақсимланиши (фоизда)³¹

³¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг йиллик ҳисобот маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Юқоридаги расм маълумотларидан кўриниб турибдики, муомалага чиқарилган банк пластик карточкаларининг асосий қисми Тошкент шаҳри, Фарғона, Қашқадарё ва Самарқанд вилоятларига тўғри келади. Терминал, банкомат ва инфокиосклар ҳам мос равишда ушбу ҳудудларда нисбатан кўпроқ ўрнатилган. Пластик карточкалардан энг кам фойдаланувчилар Сирдарё ва Жиззах вилоятлари аҳолиси эканлигини кўриш мумкин.

Албатта, бу кўрсаткичларга вилоятдаги шаҳарлар сони ундаги аҳоли миқдори ҳам таъсир қилган.

Муомалага чиқарилган барча пластик карточкаларнинг 22 фоизи биргина Тошкент шаҳрига тўғри келиши карточкаларнинг пойтахтда тўпланиб қолгани ва вилоятлар бўйича номутаносиб тақсимланганидан далолат беради. Шу билан бирга Тошкент шаҳрида нақд пул айланмаси Республикамиз ҳудудларига нисбатан юқори кўрсаткичга эга бўлиб, бу нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмасини қисқартириш нуқтаи-назаридан ижобий ҳолат сифатида эътироф этилади.

Вилоятларда савдо дўконларининг кўпчилик қисми ўз айланмаларини фақат нақд пулда амалга оширадilar. Қолаверса у ерда аҳолининг аксарият қисми расмий ишларда ишламай хунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларида банд. Шунинг учун уларда пластик карточкага эҳтиёж нисбатан кам бўлади.

Ҳозирда ўрнатилган банкоматларнинг аксарият қисми фақат инфокиоск вазифасини бажараяпти. Яъни банкоматлар орқали нақд пул бериш банкларимиз томонидан деярли йўлга қўйилмаган. Шунинг учун жойларда, айниқса, қишлоққа яқин ҳудудларда карта эгаларининг кундалик эҳтиёжлари учун банкоматлар орқали нақд пул беришни йўлга қўйиш лозим. Бу бир томондан пластик карточкага нибатан ишончни оширса, иккинчи томондан замонавий технология сифатида инсонларни ўзига жалб қилади.

Иқтисодиётда пластик карточалар, улар билан ҳисоб-китоблар тизимининг нақадар ривожланганлигини фақат уларнинг сони билан белгилаш хато бўлади. Чунки, ушбу тизимнинг республика ҳудуди бўйлаб

қанчалик тарқалгани, малакат аҳолисининг қанчасини қамраб олганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга.

2.12- расм. 2017 йилнинг 1 январ ҳолатида терминаллар орқали амалга оширилган тўловларнинг вилоятлар миқёсида тақсимланиши (фоизда) ³²

Расмдан кўришиб турибдики, мамлакатимиз аҳолисининг 60 фоизидан кўпроғи қишлоқларда яшайди. Саноат маҳсулотларини тайёрлаш учун ишлатиладиган хом ашёнинг аксарият қисми туманларда етиштирилади. Бундан кўринадики, аҳолининг фаол қатлами ҳам айнан шу туманлардадир.

Шунинг учун пластик карточкаларни авваламбор туманларда кенгрок тарғиб қилиб, ҳудудларда банкдан ташқари нақд пул айланмасини қисқартириш мақсадида аҳолининг қизиқишини орттириш лозим.

³² Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг йиллик ҳисобот маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

2.2 Мамлакатимизда нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартириш имкониятлари

Мамлакатимизда нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмаси назоратини тўғри ташкил этиш, пул муомаласини соғломлаштириш борасидаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Чунки, бу пул массасини бошқаришни такомиллаштириш, банкдан ташқари айланмани қисқартириш ва молия интизомига риоя этиш воситаларидан ҳисобланади.

Нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини келиб чиқиш сабабларини аниқлаш уни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнайди. Жумладан, Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 июлдаги 356-сонли “Муомаладаги нақд пулларни камайтиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорига кўра Марказий банк ва тижорат банклари томонидан корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларга, мулкчилик шаклларида қатъий назар нақд пулларни иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар, пенсиялар, нафақалар ва стипендияларни тўлашга, шунингдек,, хизмат сафари ҳаражатлари учунгина берилиши белгиланди.

Миллий валюта муомалага киритилган дастлабки ойлардан бошлаб республикада нақд пул эмиссиясини қисқартириш, нақд пуллар устидан қаттиқ назорат ишларини олиб боришга эътибор қаратилди. Шу мақсадда қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 28 октябрдаги 526-сонли “Нақд пул муомаласини тезлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида ушбу вазифаларга оид дастурий чора-тадбирлар белгиланиб амалга оширилди.

Шунингдек,, Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 2 июлдаги 230-сонли “Нақд пул маблағлари эмиссиясини қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори республикада нақд пул эмиссия даражасини пасайтириш, республика минтақаларида пул муомаласини яхшилаш учун

раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини ошириш мақсадида қабул қилинди.

Ушбу қарор билан “Республика минтақаларида пул маблағлари эмиссияси даражасини пасайтириш прогнозлари ва касса режалари бажарилиши учун раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини ошириш ва уларни рағбатлантириш тартиби тўғрисида Низом” тасдиқланди. Шу билан бирга, нақд пуллар устидан кунлик мониторинг юритиш мақсадида мулкчилик шаклларида қатъий назар хўжалик юритувчи субъектлар томонидан касса операцияларини юритиш тартибига риоя этилиши устидан назоратни кучайтириш белгиланди.

Мазкур тартибнинг жорий этилиши банклар, шунингдек, савдо ва хизмат кўрсатиш корхоналарининг пул муомаласи бўйича қонунчиликка риоя этиш борасидаги маъсулиятини ошириб, пул тушумларининг тўлиқ ва ўз вақтида инкассация хизмати орқали банк кассаларига топширилиши ҳамда нақд пулли тўловларнинг муддатида амалга оширилишини таъминлади.

Ривожланишнинг сўнгги ўн йиллигида нақд пулларни самарали мониторинг қилиш мақсадида иқтисодиёт субъектларининг банк ҳисобварақларидаги маблағлари ҳисобидан нақд пул олиш борасидаги мавжуд чекловлар босқичма-босқич бутунлай олиб ташланди.

Аввало, Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 19 майдаги 195-сонли “Тижорат банкларининг кичик тадбиркорликни ривожлантиришда қатнашишини рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори билан тижорат банклари томонидан тайёрлов ташкилотларига аҳолидан, деҳқон ва фермер хўжаликларидан харид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қийматида нақд пул бериш тартиби жорий этилди.

Республикамизда пул муомаласини мустаҳкамлаш, нақд пул тушумининг тўлиқ инкассация қилинишини таъминлаш, тижорат банкларининг хўжалик юритувчи субъектларга хизмат кўрсатиш борасидаги маъсулиятини ошириш ва тижорат банкларига нисбатан ишончни мустаҳкамлашга катта эътибор қаратилди. Жумладан, Ўзбекистон

Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 июндаги 264-сонли “Нақд пул муомаласини мустаҳкамлаш ва тижорат банкларининг маъсулиятини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори билан инкассация хизмати нақд пуллар маблағларни инкассация қилиш бўйича хизматларни воситачилик тўловлари ундирмасдан амалга ошириши, кейинчалик мазкур харажатлар тижорат банклари томонидан қопланиши ва тижорат банкларига нисбатан банкларда ҳисоб рақамларни ўз вақтида очиш, мижозларга ўз вақтида нақд пул бериш, уларнинг ҳисоб рақамларига маблағларни ўтказиш ва кўчиришнинг талабларнинг бузганликлари учун зарар кўрган томонга тижорат банклари устав капиталининг энг кам миқдорини 0,1 фоизигача жарима тўланиши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 19 мартдаги 88-сонли “Иш ҳақининг ўз вақтида тўланишига доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори билан 2002 йил 1 апрелдан бошлаб мулкчилик шаклларида қатъий назар корхоналар ва ташкилотларнинг иш ҳақлари товарлар билан натура шаклида тўланиши таъқиқланди ҳамда тегишли равишда банкоматлар тармоғини кўпайтирган ҳолда электрон пластик карточкалар востисида иш ҳақи тўлашга доир банк хизматлари ҳажмини кенгайтириши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 августдаги 280-сонли Қарори билан пул муомаласига оид муҳим эркинлаштириш тадбирлари амалга оширилди. Хусусан, 2002 йил 1 сентябрдан бошлаб мулкчилик шаклларида қатъий назар хўжалик юритувчи субъектларга тижорат банкларидаги ўз ҳисобварақларидан нақд пул маблағларини топширилган нақд пул тушум доирасида белгиланган тартибда биринчи талаб бўйича олиш ҳуқуқи берилди.

Шу билан бирга, 2002 йил 1 октябрдан бошлаб мулкчилик шаклидан қатъий назар корхона ва ташкилотларда меҳнатга ҳақ тўлашга

йуналтириладиган маблағларнинг давлат томонидан тартибга солиниши бекор қилинди.

Ушбу қарор билан 2002 йил 5 августдан бошлаб хўжалик юритувчи субъектларнинг нақд пул тушумини инкасса қилишда инкасса гуруҳи таркибига давлат солиқ хизматининг инкасса қилинадиган объектларда текшириш ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахслари мажбурий тартибда киритилди.

Шунингдек, 2003 йил 1 январдан бошлаб банк тизими ва пул муомаласидаги янги босқич пластик карточкалар билан ҳисоб-китоблар ривожланган тизими шакллана бошлади ва Тошкент шаҳрида тажриба тариқасида пластик карточкалар орқали иш ҳақи тўланиши йўлга қўйилди.

Мазкур Фармон ва Қарорларда белгиланган топширик ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда тадбиркорлик субъектларига, уларнинг депозит ҳисобварақларда маблағлари мавжуд бўлган ҳолларда, меҳнатга ҳақ тўлаш ва конун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа эҳтиёжлар учун нақд пулни ўз вақтида таъминлаш ишлари йўлга қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 февралдаги 63-сонли “Пул-кредит кўрсаткичларини тартибга солиш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори билан касса режаларини шакллантириш ҳамда нақд пул маблағлари эмиссияси даражасини пасайтириш прогнозлари учун раҳбарлар ва мансабдор шахсларни рағбатлантиришнинг шаклланган тизими 2003 йил 1 февралдан бошлаб бекор қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банклардаги депозит ҳисобварақлардан нақд пулдаги тўловларни узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида” 2005 йил 5 августдаги ПҚ-147-сонли пул муомаласини барқарорлаштириш, эркинлаштириш ва нақд пулларни ўз вақтида берилиши бўйича мониторинг ишларини такомиллаштиришда муҳим босқич бўлди. Ушбу қарор ижроси юзасидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банкларида нақд пул маблағлари

берилиши мониторинги бўйича махсус бошқарма ва бўлинмалар ташкил қилинди.

Ушбу бўлинмаларга кундалик нақд пул маблағлари келиб тушиши устидан доимий мониторингни амалга ошириш, нақд пул захиралари ҳолати ва улардан фойдаланишни тезкорлик билан бошқариш, банк мижозларининг нақд пул маблағларини чекловсиз ва узлуксиз бериш масалалари бўйича мурожаат ва шикоятларини кўриб чиқиш ҳамда улар юзасидан зудлик билан чоралар кўриш вазифалари юклатилган.

Мазкур бўлинмаларга нақд пулларни бериш масалаларига тезкорлик билан эътибор қаратиш учун ҳар бир минтақада мижозларнинг аризаларини, шу жумладан "ишонч телефони" орқали мурожаатини кўриб чиқиш ва келиб тушаётган мурожаатлар дарҳол текширилишини ташкил қилиш вазифалари юклатилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 27 мартдаги ПҚ-822-сонли “Нақд пул маблағларини жалб қилиш ва унга бўлган эҳтиёжни таъминлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори республикамизда пул муомаласини тартибга солиш ва мониторинг қилишга оид сўнгги йиллардаги Президентнинг Фармонлари ва Қарорларида кўзда тутилган чора-тадбирларнинг мантиқий давоми бўлди.

Мижозларга ўз вақтида хизмат кўрсатиш учун тижорат банкларининг нақд пулларга бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қондириш, шунингдек, пенсия, стипендия ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тадбирлари амалга оширилиши муносабати билан нақд пул маблағларини банк айланмасига қўшимча равишда жалб қилиш мақсадида, 2008 йил 1 апрелдан бошлаб тижорат банклари ва уларнинг филиаллари кассаларида нақд пул захираларининг энг кам миқдорини тижорат банклари мижозларининг нақд пул маблағларига бўлган икки кунлик эҳтиёжлари даражасида белгилаш тартиби жорий этилди.

"Микрокредитбанк" акциядорлик-тижорат банкининг ҳудудий филиаллари томонидан белгиланган нақд пул захирасининг шакллантирилиши тўғрисида 2016 йил 1 апрел ҳолатига маълумотнома (млн.сўм)³³

Ҳудудлар номи	2016 йил 1 апрел ҳолатига		2015 йил 1 апрел ҳолатига	
	Режа	Ҳақиқатда	Режа	Ҳақиқатда
Андижон	395	397	335	338
Бухоро	343	184	343	266
Жиззах	225	947	195	1 563
Қашқадарё	565	617	537	825
Навоий	285	129	285	31
Наманган	205	236	205	208
Самарқанд	210	259	210	242
Сурхондарё	581	877	505	975
Сирдарё	160	180	160	177
Тошкент ш.	40	38	45	55
Тошкент в.	380	816	365	804
Фарғона	80	45	80	23
Хоразм	194	515	194	315
Қорақалпоғи стон	158	294	144	119
Жами	3 821	5 534	3 603	5 941

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, "Микрокредитбанк" акциядорлик-тижорат банкининг ҳудудий филиаллари томонидан белгиланган нақд пул захирасининг шакллантирилиши 2016 йил 1 апрел ҳолатига режа 2015 йилнинг 1 апрелига нисбатан ўсиш тенденциясига эга

³³ "Микрокредитбанк" акциядорлик-тижорат банкининг йиллик ҳисобот маълумотлари асосида таёрланди.

бўлган.

Бу эса ўз навбатида филиаллар томонидан белгиланган нақд пул захирасини ошиб бораётганлиги билан изоҳланади.

Бироқ, кўпгина тижорат банклари томонидан ушбу қарор ижросига етарлича эътибор қаратилмаяпти. Таҳлиллар натижасида шундай хулосага келдикки, кўпчилик банк филиаллари нақд пул захираларининг энг кам миқдорига ўрнатилган лимитга ой давомида риоя этмасдан, фақатгина ойнанинг охириги санасида лимит доирасида шакллантирмоқдалар. Хусусан, мазкур салбий ҳолатлар ТИФ Миллий банки, Агро банк, Халқ банки, Микрокредит банк ва Ҳамкор банк филиалларида кўпроқ учрайди.

Республикада банкдан ташқари пул айланмасини қисқартириш, пластик карточкалар орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини ривожлантириш ва нақд пул муомаласини тартибга солишга доир фармон ва қарорлар асосида таъсирчан ва самарали чора-тадбирлар белгиланди.

2015 йилда республикада бўйича 56457 та хўжалик субъекти ўртача бир ойлик нақд пул тушуми прогнозини 436,1 млрд.сўмга кам бажарган бўлса, 2666 та хўжалик субъекти тижорат банкларининг кассаларига умуман нақд пул топширмаган.

Йил давомида ўртача ойлик нақд пул тушуми прогнозини кам бажарган хўжалик субъектларининг 13917 таси ёки 24,6 фоизи Тошкент шаҳрига тўғри келади. Булар прогнозга нисбатан 160,3 млрд.сўм кам нақд пул топширганлар, бу республикада бўйича бажарилмаган сумманинг 36,7 фоизини ташкил этади. Шунингдек, банк кассаларига умуман нақд пул топширмаган хўжалик субъектларининг 2666 таси ёки 27,9 фоизи Тошкент шаҳри тўғри келади. Улар 8,8 млрд.сўм нақд пулни банк кассаларига умуман топширмаганлар, бу республикада бўйича топширилмаган нақд пулларнинг 34,8 фоизидан иборатдир. Ушбу ҳолатлар муомаладаги нақд пулларнинг банк айланмасига жалб этиш борасидаги муаммоларнинг мавжудлигидир.

Нақд пул тушумларини тижорат банклари кассаларига умуман топширмаган хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий кўлами Тошкент

шаҳрида, Самарқанд, Андижон, Сурхондарё, Тошкент ва Наманган вилоятларига тўғри келади. Бу эса, ушбу вилоятларда ва Тошкент шаҳрида нақд пулларни банк кассаларига тушиши бўйича ҳудудий пул-кредит комиссиялари, ҳокимликлар, солиқ идоралари, тижорат банклари ва бошқа мутасадди идоралар томонидан етарли даражада мониторинг ишларини олиб борилмаётганлиги сабабли нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмаси салмоғи юқорилигича қолмоқда.

Тижорат банклари ресурс базасини мустаҳкамлашда банкдан ташқари айланмаларнинг салмоғини камайтириш муҳим омиллардан ҳисобланади. Банкдан ташқари айланмаларнинг вужудга келиши иқтисодиётда ижтимоий–иқтисодий жиҳатдан бир қатор зиддиятли ҳолатларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Ҳозирги пайтда ушбу масала бозор иқтисодиётига ўтаётган ва ривожланаётган мамлакатларда жиддий муаммо сифатида иқтисодиётнинг барқарорлиги ва миллий валютанинг харид қилиш қобилятига салбий таъсир ўтказмоқда.

Банкдан ташқари нақд пул айланмаси ҳажмининг ортиб бориши иқтисодиётда турли муаммоларни келтириб чиқаради. Жумладан, тижорат банкларининг ресурсларга бўлган эҳтиёжи етарли равишда қондирилмаслиги. Маълумки, тижорат банклари томонидан муомалага чиқарилган пуллар ўзининг бошланғич нуқтасига қайтиб келмаслиги банкларнинг ресурс базасига салбий таъсир кўрсатади. Бунинг оқибатида тижорат банклари реал секторни кредитлашда ресурсларнинг етишмовчилиги, омонатларга тўланадиган тўловлар миқдорининг ошиб кетиши, бу эса ўз навбатида кредитлар фоизининг ортишига олиб келади.

Марказий банк пул–кредит сиёсати орқали иқтисодиётда пул массаси ва товар массаси ўртасидаги мувозанатликнинг тегишли меъёрини таъминлайди. Маълумки, иқтисодиётда пул массасининг ҳажми товар массаси ҳажмига нисбатан ортиб кетиши мамлакатда баҳоларнинг ўсишига ва сўмнинг сотиб олиш қобиляти тушишига олиб келади.

Халқаро банк амалиёти ва хўжалик юритиш тажрибасидан маълумки, миллий валютани сотиб олиш қобилиятининг тушиб кетиши иқтисодиётда инфляция даражасининг ошишига ва мамлакатда ишсизлик даражасининг пасайишига олиб келади ва аксинча.

Банкдан ташқари айланмалар ҳажмининг ортиши Марказий банкнинг ушбу сиёсати ўз аҳамиятини деярли тўлиғича йўқотади.

Банкдан ташқари айланмалар муомалада товар–моддий қийматликлари билан таъминланмаган миллий валюта массасининг ошишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида унинг хорижий валюталарга нисбатан курсининг тушиб кетишига олиб келади.

Қонун доирасида фаолият кўрсатаётган хўжалик юритувчи субъектлар рақобатбардошлигининг пасайиши натижасида хуфёна йўл билан бизнесни ташкил этишга бўлган мойилликнинг кучайиши. Маълумки, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасида товарларни сотиш ва хизматлар кўрсатиш бўйича ҳисоб–китоблар пул кўчириш йўли билан амалга оширилишининг зарурлиги қонуний асосда белгилаб қўйилган.

Амалиётдаги тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, кейинги йилларда товарларни сотиш ва сотиб олиш ҳамда хизматлар кўрсатишда нақд ва пул кўчириш ўртасида сезиларли равишда фарқ вужудга келмоқда.

Яъни, товарлар ва кўрсатиладиган хизматларга ҳисоб–китоб нақд пулсиз амалга оширилганда уларнинг баҳоси 5–10 фоизгача қиммат бўлмоқда. Агар ҳисоб–китобларнинг нақд пулда амалга оширилиши қонуний жиҳатдан таъқиқланганлигини эътиборга оладиган бўлсак, қонуний йўл билан ишлаётган корхоналар, яъни товар ва хизматларни нақд пулсиз ҳисоб–китоб асосида таклиф этаётган корхоналар ушбу рақобатда иқтисодий манфатдорликка эришиш учун ноқонуний йўл билан бўлсада, товарларни сотиш ва хизматларни кўрсатишни нақд пулда амалга ошириш йўллари излаб топишга ҳаракат қилишади. Буларнинг барчаси хуфёна иқтисодиётнинг ривожланишига замин яратади.

Кейинги йилларда жисмоний шахсларнинг даромади ҳисобидан олинадиган солиқ юкини камайтираётганлигига қарамасдан, нақдлаштириш ҳолатининг мавжудлиги кузатилади ва бу жараён хўжалик юритувчи субъектлар томонидан турли хил ноқонуний йўллар билан амалга ошириб келинмоқда. Масалан, тижорат фирмаларининг ходимларига иш ҳақи беришда солиқ тўловларидан ва банкдан нақд пулларни олишдаги муаммолардан қочиш мақсадида ноқонуний йўллардан фойдаланиш ҳолатлари содир этилмоқда. Бу ҳолат тижорат фирмага бир жиҳатдан банкдан нақд пул олиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш имкониятини берса, иккинчи жиҳатдан турли тўловларни амалга оширмаганлиги ҳисобига унинг иқтисодий жиҳатдан манфаатдорлигини ҳам оширади.

Масалан, «А» тижорат фирмаси ўз ишчисига 85000,0 сўм иш ҳақи бериш учун тўлайдиган кўшимча тўловлар билан бирга ташкил топадиган харажатлар миқдорини қуйидаги жадвалда кўриб чиқамиз.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, А тижорат фирмаси ходимга 85000,0 сўм миқдоридан иш ҳақи бериш учун ҳисобварағидан жами 124500,0 сўм чиқим қилиши зарур бўлмоқда. Агар А тижорат фирмаси ноқонуний йўллар билан ҳисобрақамидаги нақдсиз пулни нақдлаштириш ҳисобига ўз ходимига 85000,0 сўм берадиган бўлса, ушбу ҳолатда бевосита нақдлаштириш билан шуғулланадиган фирманинг ҳисобварағига 97000,0 сўм ўтказиши кифоя бўлади.

Келтирилган шартли мисолдан кўришиб турибдики, А тижорат фирмаси қонуний йўл билан ўз ходимига 85000,0 сўм иш ҳақи берганда барча тўловлар билан умумий харажат миқдори 124500,0 сўмни ташкил этди, агар ноқонуний йўл билан нақдлаштириш орқали ушбу маблағни берганда эса 97000,0 сўм ёки 27500,0 сўм миқдоридан тежаб қолиш имкониятига эга бўлди.

Биз қуйида А тижорат фирмасининг иш ҳақи бўйича шартли ҳисоб-китоби орқали банкдан нақд пул олиш учун банкка камида икки марта

боришини, тегишли муомалани амалга оширишини, йўқотадиган вақтини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги жадвални шакллантирдик.

2.4-жадвал

А тижорат фирмасининг иш ҳақи бўйича шартли ҳисоб–китоби (минг сўмда)³⁴

	Ҳисоб-китоблар	Ставкаси % да	Сумма
1	Ҳисобланган ойлик маоши суммаси		100 000,00
2	Ҳисобланган иш ҳақи		100 000,00
3	Жисмоний шахсининг иш ҳақидан тўланадиган мажбурий тўловлар, шундан		15 000,00
4	Даромад солиғи	6,5	6 500,0
5	Касаба уюшмаси бадали	1	1 000,00
6	Мажбурий суғурта бадали	6,5	6 500,00
7	Жамғариб бориладиган пенсия жамғармаси	1	1 000,00
8	Қўлга олинадиган нақд пул		85 000,00
9	Корхона томонидан ижтимоий солиқларга тўловлар, шундан		24 000
10	Пенсион фондга ажратма	24,0	24 000
11	Бандлик фондига ажратма	0,03	300
12	Касаба уюшмалари Федерациясига	0,2	200
13	Корхонанинг ҳисоб рақамидан ҳисобланган иш ҳақи ва бошқа мажбурий тўловлар жами суммаси (2+9)=13		124 000,0

Шу билан бирга, А тижорат фирмаси банкдан нақд пул олиш учун банкка камида икки марта боришини, тегишли муомалани амалга оширишини, йўқотадиган вақтини ҳисобга оладиган бўлсак, унинг учун нақдсиз яъни пластик карточкалар орқали ўз ходимига иш ҳақини бериш янаям самаралироқ эканининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Биз мисол тариқасида кўриб чиққан ҳолат иш ҳақини ҳисоблаш ва бериш билан боғлиқ операциялар ҳисобланади, лекин ушбу операциялар катта ҳажмда товарларни сотиш ва сотиб олиш ҳамда хизматларни кўрсатиш билан боғлиқ операцияларда ҳам амалга оширилаётганлиги амалиётдан маълум. Буларнинг барчаси давлат бюджетига тушаётган маблағлар

³⁴ Муаллифнинг ҳисоб-китоби.

суммасининг қисқаришига, банкдан ташқари айланмалар ҳажмининг ортишига, миллий валюта барқарорлигининг пасайишига олиб келмоқда.

Халқаро тажриба натижасидан маълумки банкдан ташқари айланмаларни тўлиғича бартараф этишнинг имконияти мавжуд эмас. Яъни банкдан ташқари айланмалар иқтисодиётда мавжуд бўлган инфляция, ишсизлик каби маълум даражада сақланиб туради. Мутахассислар ва масъул ходимларнинг асосий вазифаси банкдан ташқари айланмаларнинг умумқабул қилинган меъёрини (асосан 5–10 фоиз атрофида) таъминлаб туришдан иборатдир.

Шу нуқтаи назардан, мазкур жараён доирасида амалга оширилган таҳлиллар ва амалиётда мавжуд иқтисодий ҳолатларга таянган ҳолда, банкдан ташқари айланмаларнинг ҳажмини камайтириш юзасидан қуйидаги хулоса ва тавсияларни шакллантирдик:

–манتيқий таҳлилларга таяниб айтишимиз мумкинки, республикамиз иқтисодиётида банкдан ташқари айланмаларнинг ҳажми ҳар йили ортиб бормоқда. Ҳудудлар бўйича энг юқори даража Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Сирдарёнинг ҳиссасига тўғри келади;

–банкдан ташқари айланмалар ривожланаётган, шунингдек, иқтисодиёти ривожланган мамлакатларга ҳам хос жараён бўлиб, уни тўлақонли бартараф этишнинг имконияти мавжуд эмас. Чунки, халқаро терроризм, наркотика ва хуфёна иқтисодиётнинг мавжудлиги бевосита пул маблағларни банкдан ташқари айланмалари орқали ҳисоб–китобларни амалга оширишни талаб этади;

–иқтисодиётда банкдан ташқари айланмаларни вужудга келишининг асосий сабаби аҳоли ва миждозларнинг банкларга бўлган ишончи йўқолиши, хўжалик субъектлари фаолиятини ташкил этишдаги маъмурий тўсиқларнинг мавжудлиги билан изоҳланади;

Банкдан ташқари айланмалар ҳажмини қисқартириш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

1. Банкларнинг ўз мажбуриятларини тўлиқ бажаришига эришиш лозим. Тижорат банклари мижозлар олдидаги мажбуриятларини тўхтовсиз ва тўлиқ бажармаслиги уларга нисбатан ишончнинг йўқолишига олиб келади. Бунда асосий эътибор мижозларнинг ҳисобварақларидаги маблағларни уларнинг талабига мувофиқ истаган пайтда ва миқдорда эътироф этиш, нақд пул ва кредитга бўлган талабини тўлиқ кондиришга қаратилиши лозим.

2. Аҳоли, инвестор ва мижозларнинг банкка ишончини мустаҳкамлаш лозим. Ҳозирги шароитда банк тизимига нисбатан аҳоли, инвестор ва мижозларнинг ишончини мустаҳкамлаш жуда оғир масалалардан ҳисобланади.

3. Мижозлар ҳисобварақлари бўйича маблағларнинг қолдиғи ва айланмалари ҳақида банк сири сақланишини таъминлаш зарур. Бозор иқтисодиёти шароитида бизнеснинг муваффақиятга эришишининг гаровидан бири тижорат сири ҳисобланади. Банклар мижозларнинг ҳисобварақларига хизмат кўрсатувчи молиявий муассаса сифатида хўжалик юритувчи ташкилотларнинг барча пул маблағлари ҳаракат ва қолдиғи ва фаолияти ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлади. Банк хўжалик юритувчи субъектнинг бизнес ҳамкори сифатида уларнинг барча молиявий ҳолати, стратегик имконияти ҳамда бизнес фаолияти маълумот ва ахборотни сир сақлаши шарт.

4. Банкда омонатларни сақлашнинг иқтисодий манфаатдорлигини ошириш керак. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай фаолиятнинг мақсади иқтисодий жиҳатдан наф кўриш, фойда олишга ва унинг миқдорини кўпайтиришга қаратилади. Шу нуқтаи назардан олиб қарайдиган бўлсак, юридик ва жисмоний шахслар банклардаги омонатларининг ўзаро келишилган муддатларда тўлиқ қайтиши билан бирга, қўшимча фойда ҳам олиб келишига катта умид боғлайди.

II боб бўйича хулоса

-Айнан шу умид уларни банкларга ўз пул маблағларини турли хил омонат шаклларига қўйишга ундайди. Таъкидлаш лозимки, кейинги йилларда мазкур масала ўзининг ижобий ечимини топмаяпти, жисмоний ва юридик шахсларнинг банкларга қўйилган пул маблағларининг эътироф этилиши юзасидан муаммолар вужудга келмоқдаки, бу эса банкларга бўлган ишончни пасайтириб, маблағларнинг банкдан ташқари айланмалари ҳажмининг кўпайишига олиб келмоқда.

-Тараққий этган мамлакатларда пуллик чеклар муомаласи самарали ташкил этилган. Айниқса, Ғарбий Европа мамлакатларида пуллик чекларга асосланган тўловлар амалиёти такомиллашган.

-Шуниси аҳамиятлики, Ғарбий Европа мамлакатларида пуллик чеклар воситасида ҳисоб-китоб қилишда тижорат банкларининг кредитларидан фаол тарзда фойдаланилади. Бунда, асосан, банкларнинг овердрафт кредитларидан ва кредит линияси орқали бериладиган муддатли кредитларидан фойдаланилади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам жисмоний шахс учун кредитлаш лимити белгиланади.

-Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг кўпчилигида, шу жумладан, МДҲ давлатларида аҳоли пуллик тўловларининг сезиларли қисми нақд пулларда амалга оширилади. Бу жуда муҳим ва пуллик чеклар муомаласини ташкил қилишда эътиборга олинадиган омил ҳисобланади.

III БОБ. МАМЛАКАТИМИЗДА НАҚД ПУЛЛАРНИНГ БАНКЛАРДАН ТАШҚАРИ АЙЛАНМАСИНИ ҚИСҚАРТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

3.1 Республикамизда нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқатириш борасидаги муаммолар

Ўзбекистонда нақд пул айланмасини такомиллаштириш бўйича давлат даражасида олиб борилаётган сиёсат натижасида бир қатор ижобий ютуқларга эришилди. Хусусан, жами пул айланмаси таркибида нақд пуллар ҳажми кескин қисқарди ва пластик карталар орқали нақдсиз пул айланмаси ҳажмининг ўсиши юз бермоқда.

Эришилган ютуқларга қарамасдан, республикамиз банкларига тушаётган пул тушумлари аҳоли ва хўжалик субъектларининг ойма-ой ошиб бораётган нақд пулга бўлган талабини таъминлаш етарли бўлмапти.

Ҳозирги кунда нақд пул тушумларини банк кассаларига тўлиқ жалб этиш борасида жойларда маҳаллий ҳокимликлар, солиқ, банк ва бошқа мутасадди идораларнинг ҳамкорликдаги фаолияти олиб бормоқда. Хусусан, савдо қоидаларига риоя этмасдан, нақд пул тушумларини ўз вақтида топширмаган хўжалик юритувчи субъектларга ўз вақтида тегишли чоралар кўришга ҳаракат қилинапти.

Айрим ҳудудларда уюшган савдо дўконларининг жуда камлиги, уларнинг нормал фаолият кўрсатмаётганлиги, аҳоли учун кундалик зарур маҳсулотлари кам ёки умуман йўқлиги, мавсумий кийим-кечаклар, хўжалик молларининг сифати ва нархи харидорлар талабига жавоб бермаслиги, аҳолининг кундалик зарур маҳсулотларни уюшмаган савдо орқали харид қилишга ва савдо пулларини банк кассаларига топширилмаслигига олиб келмоқда.

Жумладан, умумий чакана товар айланмада уюшмаган савдонинг улуши 2016 йилнинг январь-декабрь ойларида Сурхондарё вилоятида 69,3% ни, жумладан, Бойсун ва Қизирик туманларида 80,8 % ни, Музробод туманида

76,7 % ни, Шеробод ва Ангор туманларида 74,4 % ни; Андижон вилоятида 67,9 % ни, Қўрғонтепа туманида 82,2 % ни, Марҳамат ва Пахтаобод туманларида 81,5 % ни, Булокбоши туманида 80,9 %, Улуғнор туманида 79,5 % ни, Андижон шаҳрида 68,1% ни; Жиззах вилоятида 64,8% ни, Зарбдор туманида 84,5% ни, Фориш ва Янгиобод туманларида 82 % ни, Дўстлик туманида 81,5% ни, Ғаллаорол туманида 77,1% ни, Бахмал туманида 73,5% ни, Арнасой туманида 71,8%ни; Навоий вилоятида 63,7% ни, Хатирчи туманида 76,7 % ни, Учкудук шаҳрида 74,9% ни, Зарафшон шаҳрида 71% ни ташкил этган³⁵.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 27 мартдаги ПҚ-822-сонли қарори билан нақд пул маблағларини тўлиқ тушиши устидан доимий мониторингни амалга ошириш, чакана савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида ҳақиқий товар айланиш ҳажмларини аниқлаган ҳолда мунтазам назорат текширувларини ўтказилиши белгилаб қўйилганлигига қарамасдан, савдо корхоналари томонидан банк кассаларига топшираётган савдо тушумлари билан товар айланмаси ўртасидаги фарқ жуда катта миқдорни ташкил қилмоқда.

Мамлакатимизда пластик карточкалар орқали амалга оширилаётган операцияларнинг умумий ҳажмида пул маблағларини нақдлаштириш операцияларининг салмоғи юқориликча қолмоқда. Бунинг натижасида пластик карточкалар воситасида амалга ошириладиган тўловларнинг нақд пулларни банклардан ташқари айланмасини қисқартиришдаги аҳамияти пасаймоқда, нақд пулларга бўлган талаб юқориликча қолмоқда.

Айниқса, қишлоқ туманларда аҳолининг банк хизматларидан фойдаланиш даражаси паст бўлганлиги сабабли уларда пластик карточкалар воситасидаги тўловларнинг ҳажми жуда пастликча қолмоқда. Бунинг натижасида мазкур туманларда нақд пулларга бўлган талабнинг юқори ва беқарорлиги сақланиб қолмоқда.

³⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Нақд пуллар устидан мониторинг олиб боришда юзага келадиган асосий муаммолардан бири уларнинг банклардан ташқари айланмасини мавжудлигидир. Таъкидлаш жоизки, нақд пуллар устидан мониторинг олиб боришнинг асосий мақсадидан бири ҳам уларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартиришдир. Банклардан ташқари айланмани юзага келишига сабаб бўлувчи муҳим омиллардан бири баҳоларнинг инфляцион ўсиши ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида 2011-2016 йиллар мобайнида инфляциянинг оқилона даражасини таъминлашга ва унинг барқарорлигини сақлаб туришга муваффақ бўлинди. Ушбу даврда мамлакатимизда инфляциянинг ўртача йиллик даражаси 6,6 фоизни ташкил этди.

Мамлакатимизда иш ҳақи ва нархлар даражаси ўртасидаги боғлиқликнинг инфляцияга таъсирини табиий монополиялар маҳсулотлари ва хизматлари баҳосининг ўсишида кўриш мумкин. Бундан ташқари, бюджет ташкилотлари ходимлари иш ҳақининг ўсиши билан истеъмол товарлари нахрларининг ўсиши ўртасидаги бевосита боғлиқликни ҳам кузатиш мумкин.

Мазкур боғлиқликнинг юзага келиши икки омилга асосланади: биринчидан, бюджет ташкилотларида иш ҳақининг ўсиши истеъмол товарларига бўлган талабнинг ошишига олиб келади, чунки истеъмол товарларининг мутлақ асосий қисми аҳоли томонидан нақд пулларга харид қилинади; иккинчидан, чакана савдо шохобчалари орқали истеъмол товарларини сотаётган савдо ходимларининг онгига иш ҳақларининг ўсиши кучли психологик таъсир кўрсатмоқда.

Бюджет ташкилотларида иш ҳақининг ўсиши натижасида юзага келаётган истеъмол товарлари баҳосининг ўсишига барҳам бериш мақсадида, биринчидан, истеъмол бозорининг тўйинганлик даражасини ошириш лозим; иккинчидан, истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчилар ўртасида соғлом баҳоли рақобатни шакллантириш лозим.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг тижорат банклари кассаларига нақд пулдаги тушумларини ўз вақтида ва тўлиқ топширмаслиги нақд пулларнинг

банклардан ташқари айланмасини юзага келтирувчи омиллардан бири ҳисобланади. Бунинг сабаби шундаки, банкларга топширилмаган нақд пуллар ноқонуний пул айланмасини амалга оширишга хизмат қилади, кўпчилик ҳолларда, хўжалик юритувчи субъектлар нақд пуллик тўловлардан солиқ тушумларини яшириш мақсадида фойдаланишади.

Марказий банк эса, нақд пуллар устидан тўлиқ мониторинг ўрнатиш имконига эга бўлмайди. Бу эса, инфляцияни жиловлашга қаратилган тадбирларнинг самарадорлигини оширишга салбий таъсир кўрсатади.

Чунки, Ўзбекистон Республикасида аҳолининг истеъмол товарларини харид қилиш билан боғлиқ бўлган тўловларининг катта қисми ҳамон нақд пулларда амалга оширилмоқда.

Мамлакатда нақд ва нақдсиз пулларнинг қиймати ўртасида сезиларли даражада фарқнинг мавжудлиги, пластик карточкаларга асосланган тўловлар тизимининг чекка қишлоқларда, юқори даражада такомиллашмаганлиги нақд пулларга бўлган талабнинг кучайишига олиб келмоқда. Бунинг оқибатида нақд пул муомаласи билан иқтисодий фаоллик ўртасида бевосита боғлиқлик юзага келди. Бундай шароитда, фикримизча, М1 пул агрегатини назорат объекти қилиб олиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки талаб қилиб олинган депозитлар билан нақд пулларнинг ҳаракати ўртасида кучли боғлиқлик мавжуд бўлиб, муддатли депозитларнинг пул массасига таъсирини ҳисобга олиш имкони бўлмайди.

Мамлакатимизда нақд пул муомаласини тартибга солиш, нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ривожлантириш орқали уни банкдан ташқари муомаласини қисқартириш ва пул айланмаси таркибида нақд пул айланиш ҳажмини камайтириш учун нақд пул мониторингини такомиллаштириш лозим. Лекин амалиёт кўрсатадики, ушбу муаммоларни илдизи билан бартараф этиш жуда мураккаб масала ҳисобланади.

Ушбу муаммони ҳал этиш, унинг асосий омил ва сабабларини бартараф этишни энг самарали механизмларидан бири нақд пул билан бўлаётган иқтисодий муносабатларни барчасини автоматлаштириш ҳисобланади. Нақд

пул айланиш тизимини автоматлаштириш деганда шуни тушуниш лозимки, унда барча пул ўтказмалари электрон шаклда амалга оширилади ва бунда пулни ҳаракати устидан назорат ўрнатиш таъминланади.

Иқтисодиётда бўладиган пул айланишининг 80-90 фоизини нақдсиз пул айланмаси ташкил этади. Нақдсиз пул айланмаси нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари асосида олиб борилади. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг кенг ишлатилишига кўп тармоқли банк тизимининг ривожланиши, давлат томонидан макроиқтисодий жараёнларни ўрганиш ва уни тартибга солиш нуқтаи-назаридан давлатнинг манфаати туради.

Чет давлатларда нақд пулларнинг ишлатилиши билан банд бўлганларнинг 10 фоиздан камроғи ўз иш ҳақларини нақд пулда оладилар.

Англияда ҳам нақд пулда иш ҳақи оладиганлар барча ишловчиларнинг 10 фоизи атрофини ташкил этади. Германия ва Канадада 5 фоизни, АҚШда эса тахминан 1-2 фоизни ташкил этади. Чунки бу давлатларда иш ҳақи пластик, кредит карточкалари ёки чекларга ўтказиб берилади.³⁶

Ривожланган давлатларнинг банкдан ташқари пул айланиш ҳажмини қисқартириш юзасидан олиб борилаётган самарали чора-тадбирларидан бири пластик карточкаларни пул муомаласига киритиш ва пул айланмасини таркибида нақд пулсиз айланма ҳажмини ошириш ҳисобланади.

Шунингдек, пластик карточкалардан фойдаланиш молиявий транзакцияларнинг марказлаштирилган назорат қилишга шароит яратади.

Бу нақд пул муомаласи устидан мониторинг қилиш имкониятини кенгайтиради. Мазкур карточкалар кредитни қисқа вақт ичида тақдим этишни ташкиллаштириш ва унинг назоратини амалга оширишни қулайлаштиради. Тўлов айланмасида пластик карточкалар ёрдамида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг қўлланиши, энг аввало, ҳисоб-китобларнинг тезлашишига олиб келади, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлайди ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг реализациясини тезлаштиради.

³⁶ Наврўзова К.Н, Ортиқов О.А. Банкларда ҳисоб ва тўлов тизими. Т.:Молия-Иқтисод. 2005 й. 14-бет

Пластик карточкаларни муомалага чиқарилишини яна бир самараси муомалага нақд пул белгиларини чиқариш, эскиларини алмаштириш, кўп ходимларни сақлаш, мижозлар кўп вақтининг сарфланиши ва ҳар хил ноқулайликлар мамлакат иқтисодиёти зиммасига оғир юк бўлиб тушади.

Шунинг учун ривожланган давлатларда пластик карточкалардан фойдаланиш технологияси жуда тез динамик равишда тараққий этиб бормоқда. Ўзбекистон ҳукумати томонидан ҳам тўлов тизимини такомиллаштиришда муҳим ўрин эгаллаган пластик карточкаларни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилиб келинмоқда.

Ҳозирда республикамизда эмиссия қилинаётган карточкалар дебет характерга эга бўлган карточкалар бўлиб, кредит карточкалар эса деярли эмиссия қилинмаяпти. Дебет карточкалари орқали фойдаланувчининг ҳисобварағидаги маблағлар доирасида операциялар амалга оширилса, кредит карточкаларидан эса унинг эгасига эмитент билан тузилган шартнома шартларига мувофиқ эмитент томонидан берилган кредит линияси миқдорида операцияларни амалга ошириш имконини беради.

Албатта карточка эгасига кредит карточкаларининг афзаллиги равшандир, лекин бу эмитент учун кредитнинг қайтмаслиги билан боғлиқ хатарларни келтириб чиқаради ва мазкур кредит маблағлари мижозлар томонидан қайтарилмаса банк эмитент даромадига таъсир кўрсатади.

Пластик карточкалар орқали савдода ўтказилган транзакциялар ошиб боришига қарамасдан нақд пул ечиб олиш транзакцияси юқори бўлиб қолмоқда. Пластик карточкалар орқали савдода ўтказилган транзакциялар хажмини ошириш мақсадида, савдо пунктларини терминал билан жиҳозлаш бўйича республика миқёсида комплекс қўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқиш лозим. Шунингдек, республикамиз ҳудудларида уюшган савдони ривожланишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Шундагина пластик карточкалар орқали савдо қилиш ҳажми ошади, шунингдек, нақд пуллар билан қилинган савдо тушумлари банк кассаларига тўлиқ тушади.

3.2 Республикамизда нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқатириш борасидаги муаммоларни бартараф этиш йўллари

Бозор иқтисодиётини тартибга солиш тизимида монетар сиёсат муҳим ўрин эгаллайди. Яъни, монетар сиёсат – мамлакат миллий валютасини барқарор сақлаб туришдаги энг асосий восита бўлиб саналади. У иқтисодий сиёсатнинг асосий мақсадларига эришишга қаратилган бўлиб, иқтисодий ўсишнинг барқарорлиги, инфляция, нархлар, ишсизлик ва бошқа макроиқтисодий кўрсаткичларни барқарор ушлаб туришни таъминлашга қаратилган сиёсатдир.

Унинг ёрдамида ҳар қандай давлат, мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминлаш вазифасини ҳаётга тадбиқ этилади.

Муомаладаги нақд пуллар айланмасини такомиллаштириш, уларнинг банкдан ташқари айланмасини қисқартириш масаласи барча давлатлар иқтисодиёти учун муҳимдир. Маълумки, Марказий банклар томонидан муомалага эмиссия қилинаётган нақд пулларни тўлиқроқ банк тизимида қайтиб келишини таъминлаш масаласи кўпчилик давлатлар учун долзарбдир.

Нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини келиб чиқиш сабабларини аниқлаш уни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнайди.

Жумладан, Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 июлдаги 356-сонли “Муомаладаги нақд пулларни камайтиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорига кўра Марказий банк ва тижорат банклари томонидан корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларга, мулкчилик шаклларида қатъий назар нақд пулларни иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар, пенсиялар, нафақалар ва стипендияларни тўлашга, шунингдек, хизмат сафари харажатлари учунгина берилиши белгиланди.

Миллий валюта муомалага киритилган дастлабки ойлардан бошлаб республикада нақд пул эмиссиясини қисқартириш, нақд пуллар устидан қаттиқ назорат ишларини олиб боришга эътибор қаратилди.

Шу мақсадда қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 28 октябрдаги 526-сонли “Нақд пул муомаласини тезлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида ушбу вазифаларга оид дастурий чора-тадбирлар белгиланиб амалга оширилди. Шунингдек,, Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 2 июлдаги 230-сонли “Нақд пул маблағлари эмиссиясини қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори республикада нақд пул эмиссия даражасини пасайтириш, республика минтақаларида пул муомаласини яхшилаш учун раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини ошириш мақсадида қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳам иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичида пул-кредит сиёсатини биринчи навбатда макроиқтисодий ва молиявий барқарорликни мустаҳкамлашга, инфляция даражасини камайтиришга ва иқтисодиётдаги тўлов интизомини кучайтиришга йўналтирди. Бунда 1995 йили қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида” ги қонун ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари банк тизимини ислоҳ қилиш ва уни ривожлантиришга асос бўлди.

Марказий банк давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим йўналиши бўлган пул-кредит сиёсати бўйича ўз фаолиятини ҳар йили қабул қилинадиган “Пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишлари” доирасида олиб боради. Асосий йўналишларда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, пул-кредит сиёсатини юритиш, мамлакат тўлов тизимини такомиллаштириш, инфляция даражасини пасайтириш, иқтисодиётнинг пулга бўлган талабини тўлиқ қондириш мақсадида зарур чора-тадбирлар белгилаб олинади.

Республикада пул муомаласини мустаҳкамлаш, нақд пул тушумининг тўлиқ инкассация қилинишини таъминлаш, тижорат банкларининг хўжалик юритувчи субъектларга хизмат кўрсатиш борасидаги маъсулиятини ошириш ва тижорат банкларига нисбатан ишончни мустаҳкамлашга катта эътибор қаратилди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 июндаги 264-сонли “Нақд пул муомаласини мустаҳкамлаш ва тижорат банкларининг маъсулиятини оширишга доир қўшимча чоратadbирлар тўғрисида”ги Қарори билан инкассация хизмати нақд пуллар маблағларни инкассация қилиш бўйича хизматларни воситачилик тўловлари ундирмасдан амалга ошириши, кейинчалик мазкур харажатлар тижорат банклари томонидан қопланиши ва тижорат банкларига нисбатан банкларда ҳисоб рақамларни ўз вақтида очиш, мижозларга ўз вақтида нақд пул бериш, уларнинг ҳисоб рақамларига маблағларни ўтказиш ва кўчиришнинг талабларнинг бузганликлари учун зарар кўрган томонга тижорат банклари устав капиталининг энг кам миқдорини 0,1 фоизигача жарима тўланиши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банклардаги депозит ҳисобварақлардан нақд пулдаги тўловларни узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида” 2005 йил 5 августдаги ПҚ-147-сонли пул муомаласини барқарорлаштириш, эркинлаштириш ва нақд пулларни ўз вақтида берилиши бўйича мониторинг ишларини такомиллаштиришда муҳим босқич бўлди. Ушбу қарор ижроси юзасидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банкларида нақд пул маблағлари берилиши мониторинги бўйича махсус бошқарма ва бўлинмалар ташкил қилинди.

Ушбу бўлинмаларга кундалик нақд пул маблағлари келиб тушиши устидан доимий мониторингни амалга ошириш, нақд пул захиралари ҳолати ва улардан фойдаланишни тезкорлик билан бошқариш, банк мижозларининг нақд пул маблағларини чекловсиз ва узлуксиз бериш масалалари бўйича мурожаат ва шикоятларини кўриб чиқиш ҳамда улар юзасидан зудлик билан чоралар кўриш вазифалари юклатилган.

Мазкур бўлинмаларга нақд пулларни бериш масалаларига тезкорлик билан эътибор қаратиш учун ҳар бир минтақада мижозларнинг аризаларини, шу жумладан "ишонч телефони" орқали мурожаатини кўриб чиқиш ва келиб

тушаётган мурожаатлар дарҳол текширилишини ташкил қилиш вазифалари юклатилди.

Жумладан, нақд пул муомаласини янада мустаҳкамлаш, нақд пул маблағларини банкдан ташқари айланмасини қисқартириш, хўжалик юритувчи субъектларга уларнинг банкдаги депозит ҳисоб рақамларидан нақд пулларни узлуксиз бериб боришни таъминлашдан ва банкларга бўлган ишончни янада оширишдан иборатдир.

Мазкур қарорга асосан, тижорат банкларининг шаҳар, туманлардаги филиал пул муомаласи касса операциялари бўлимлари бошлиқлари, нақд пул маблағларини миждозларга депозит ҳисобварақларидан ўз вақтида берилишини таъминлаган тақдирда – ойлик лавозим иш ҳақларининг 15 фоизи миқдорида мукофотладилар.

Нақд пул маблағларини миждозларга депозит ҳисобварақларидан ўз вақтида берилишини таъминламаган ёки асоссиз рад қилинган (ойига уч мартадан ортиқ) тақдирда – ойлик лавозим иш ҳақларининг 10 фоизи миқдорида жаримага тортилдилар. Аҳоли ва хўжалик субъектларига нақд пулларни тўлаш борасидаги тартиб бир неча марта (ойига уч мартадан кўпроқ)бузилган тақдирда тижорат банклари ҳудудий бўлимлари ва филиалларининг раҳбарлари эгаллаб турган лавозимидан озод қилиш жорий этилди.

Шунингдек, нақд пул маблағлари беришни мунтазам кечиктириш ҳоллари мавжуд бўлганида тижорат банкларига нисбатан қаттиқ жавобгарлик чоралари, ҳатто банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берадиган лицензияни қайтариб олиш чораларини қўллаш жорий этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 27 мартдаги ПҚ-822-сонли “Нақд пул маблағларини жалб қилиш ва унга бўлган эҳтиёжни таъминлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори республикамизда пул муомаласини тартибга солиш ва мониторинг қилишга оид сўнгги йиллардаги Президентнинг Фармонлари ва Қарорларида кўзда тутилган чора-тадбирларнинг мантиқий давоми бўлди.

Мижозларга ўз вақтида хизмат кўрсатиш учун тижорат банкларининг нақд пулларга бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қондириш, шунингдек, пенсия, стипендия ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тадбирлари амалга оширилиши муносабати билан нақд пул маблағларини банк айланмасига қўшимча равишда жалб қилиш мақсадида, 2008 йил 1 апрелдан бошлаб тижорат банклари ва уларнинг филиаллари кассаларида нақд пул захираларининг энг кам миқдорини тижорат банклари миждозларининг нақд пул маблағларига бўлган икки кунлик эҳтиёжлари даражасида белгилаш тартиби жорий этилди.

Нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмасини камайтириш мақсадиди мамлакатимизда тизимли ишлар амалга оширилмоқда.

Жумладан, АТ “Агробанк”да пластик карточкалар орқали тўлов тизимини янада ривожлантириш ва миждозларга қулайликлар яратиш мақсадида 33 та банкомат ва 100 инфокиоскалар ўрнатилди ва улар орқали аҳолига ойлик иш ҳақи ва пенсия тўловларини пластик карталарига юклаш, коммунал ва бошқа тўловларни қабул қилиш имкониятлари йўлга қўйилди.

Бундан ташқари, Пенсия жамғармаси мутахассислари билан ҳамкорликда пенсия ва нафақа олувчиларнинг пластик карта ҳисоб рақамларига маблағларни автоматик тарзда ўтказиш ҳамда Пенсия жамғармаси ва банк ўртасида электрон маълумотлар алмашинуви бўйича янги “ПК Пенсия” дастурий модул ишлаб чиқилди ва амалиётга жорий этилди. Бу дастур орқали пенсия ва нафақаларни пластик карталарга кириш қилишда инсон омилини қисқартириш ҳамда амалиётларнинг тезлигини оширишга эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги “2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш, унинг барқарорлигини ошириш ва юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги ПҚ-1438-сонли Қарорига асосан хўжалик субъектларининг бўш пул маблағларини жалб этиш ва банк пул маблағларини банк айланмасига йўналтириш мақсадида банкнинг

юрдик шахслар учун мўлжалланган 200,0 млрд. сўмлик депозит сертификатлари чиқариш, муомалада бўлиш ва сўндириш шартлари 2015 йил 24-февралда DS43-0208-сон билан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида давлат рўйхатидан ўтказилди.

III боб бўйича хулоса

Шунингдек, қайд этиш жоизки, мамлакатимизда пластик карточкалар орқали ҳисоб-китобларнинг кенгайтириш учун қулай шароитлар яратилмоқда. Бунинг натижасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажми сезиларли даражада ошмоқда, нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасининг қисқаришига эришилмоқда, шунингдек, улар устидан осон мониторинг қилиш имкони юзага келмоқда.

Пластик каточкаларнинг аҳоли орасида янада кенгроқ тарқалиши учун уларга хизмат кўрсатиш инфраструктурасини ҳам ташкил қилиш жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Чунончи, пластик каточка эгалари учун ўз-ўзига хизмат кўрсатиш ускуналари – инфокиоска ва банкоматлар – тармоғини ҳам ривожлантириш, аҳоли гавжум жойларда улар сонини ошириш лозим.

Шунингдек, мижоз ўз картасидаги маблағни истаган пайтда нақд пулга айлантира олиш имконияти унинг пластик каточкага бўлган ишончини белгиловчи энг муҳим омилдир. Шунинг учун ҳам банк бўлимларига бормасдан туриб буни амалга ошириш имконини берадиган банкоматлар сонини узлуксиз кўпайтириб бориш лозим.

Муомалага чиқарилган барча пластик карточкаларнинг 22 фоизи биргина Тошкент шаҳрига тўғри келиши карточкаларнинг пойтахтда тўпланиб қолгани ва вилоятлар бўйича номуносиб тақсимланганидан далолат беради.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Магистрлик диссертациясини бажариш натижасида нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартириш имкониятлари замонавий ҳолати ва бўйича қуйидаги хулосаларни шакллантирдик:

1. Пул муомаласи ва унинг воситалари иқтисодиётни, жумладан, муомаладаги пул массасини, молия бозорлари ҳамда банк тизими ликвидлилигини тартибга солишдаги ўрни муҳимдир. Ҳозир республикада пул муомаласининг самарадорлигини ошириш масалаларига жиддий эътибор берилмоқда. Хусусан, муомаладаги нақд пуллар айланмасини қисқартириш муҳим масала бўлиб қолмоқда.

2. Ўзбекистонда нақд пул муомаласи ва унинг айланмасини ташкил этиш бўйича ҳуқуқий-меъёрий асослар яратилган. Аммо соҳада эришилган ютуқларга қарамадан, нақд пул муомаласида бир қатор камчиликлар мавжуд. Жумладан, ҳалигача нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмаси сезиларли даражада қолмоқда. Мазкур ҳолатлар нақд пул муомаласининг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштиришни тақазо этади.

3. Мамлакатимизда пластик карточкалар орқали ҳисоб-китобларнинг амалга ошириш натижада нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажми сезиларли даражада ошмоқда, аҳолининг нақд пулга бўлга эҳтиёжлари пасайтиришга имкон туғилмоқда, нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасининг қисқаришига қисман эришилмоқда, шунингдек, улар устидан осон назорат қилиш имкони келмоқда. Шу ўринда пластик карточкалар билан боғлиқ қатор муаммолар борлиги ҳамда айнан пластик карточкалар орқали амалга оширилаётган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар муомаладаги нақд пулнинг банкдан ташқари айланишига асос бўлиб келаётганлигини таъкидлаймиз.

4. Республикаимизнинг барча минтақаларида нақд пулдаги тушумларини тижорат банкларининг кассаларига умуман топширмаган ёки қисман топшираётган хўжалик юритувчи субъектларнинг мавжудлиги нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартиришда жиддий чора-

тадбирларни амалга ошириш заруриятини юзага келтиради. Нақд пуллик тушумларини тижорат банклари кассаларига топширмаган хўжалик юритувчи субъектларнинг сони Тошкент шаҳрида, Тошкент, Фарғона ва Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида нисбатан кўпдир. Бу эса, ушбу вилоятларда ва Тошкент шаҳрида нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартириш борасида амалга оширилаётган чоратадбирларнинг самарадорлигини оширишда муаммоларнинг мавжудлигини кўрсатади.

5. Мамлакатимиз бўйича уюшмаган савдонинг жами товарлар айланмасидаги улуши юқори даражада қолмоқда. Бу эса, нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартириш нуқтаи-назаридан салбий ҳолат ҳисобланади. Хусусан, Тошкент шаҳрида умумий товарлар айланмасида уюшган савдонинг салмоғи республикадаги ўртача кўрсаткичдан юқори. Бу эса, Тошкент шаҳрида нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартириш борасида олиб борилаётган тадбирларнинг самарадорлик даражасининг нисбатан юқори эканлигидан далолат беради.

6. Ўзбекистан Республикасида охириги 3 йилда иш ҳақи ва ижтимоий тўловларни ошганлигини ҳисобга олсак, айрим ҳудудларда пул тушумларини кўпайтириш бўйича мавжуд ички имкониятларидан самарали фойдаланилмаётганлиги оқибатида нақд пулдаги тўловлар жорий тушумлар ҳисобидан таъминланмаяпти. Бунинг оқибатида банк кассаларига тушаётган пул тушумлари аҳоли ва хўжалик субъектларининг ойма-ой ошиб бораётган нақд пулга бўлган талабини таъминлаш учун етарли бўлмаёпти.

7. Тадқиқот жараёнида пластик карточкалар орқали амалга ошириладиган тўлов операцияларини ривожлантириш борасида мавжуд бўлган қуйидаги муаммоларнинг мавжудлиги аниқланди:

- пластик карточкалар воситасида амалга оширилаётган операцияларнинг умумий ҳажмида пул маблағларини нақдлаштириш операцияларининг салмоғи юқориликчи қолмоқда;

- қишлоқ, туманларида аҳолининг банк хизматларидан фойдаланиш даражаси паст бўлганлиги сабабли уларда пластик карточкалар воситасидаги тўловларнинг ҳажми жуда пастликчи қолмоқда. Бунинг натижасида мазкур туманларда нақд пулларга бўлган талабнинг юқори ва нобарқарорлиги сакланиб қолмоқда;

- пластик карточка технологияларидан фойдаланишни тартибга солувчи ҳуқуқий меъёрлар мавжуд эмас. Банк пластик тўлов карточкаларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ташкилий-ҳуқуқий масалаларни тартибга солувчи алоҳида йуриқнома ёки низом мавжуд эмас.

Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан нақд пул айланмасини янада такомиллаштириш ва унинг мониторингига қаратилган қуйидаги илмий тақлиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Хорижий мамлакатларда олиб борилаётган замонавий монетар сиёсатни таҳлил қиладиган бўлсак, нақд пул муомаласини барқарорлигини таъминлаш ҳамда уларнинг мониторингини такомиллаштиришнинг асосий йўли бу нақд пулсиз ҳисоб китобларга асосланган тўлов шаклларини ривожлантириш ҳисобланади. Муомаладаги нақд пулларни қисқартириш ва нақд пулсиз ҳисоб-китобларни пластик карточкалар тизимини ривожлантириш орқали ҳал қилиш лозим.

2. Хўжалик субъектлари ва аҳолининг депозит ҳисобварақларидан тўловларни уларнинг биринчи талаби бўйича чекловларсиз узлуксиз берилишини таъминлаш мақсадида тижорат банкларининг барча бўлим ва филиалларининг нақд пул захираларида доимий равишда етарли маблағлар мавжуд бўлишини таъминлаш зарур.

3. Тижорат банклари томонидан савдо ва маиший хизмат кўрсатувчи ташкилотларга ўрнатилган терминалларни солиқ идоралари томонидан

каттик назорат қилиниши орқали узлуксиз ишлашини таъминлаш зарур. Савдо терминалларини кўпайтириш орқали барча турдаги халқ истеъмол товарларини пластик карточкалардан фойдаланган ҳолда сотиб олиш имкониятларини барча ҳудудларда яратиш керак.

4. Тижорат банкларига аҳолининг бўш пул маблағларини, айниқса, муддатли депозитларга жалб қилинишини таъминлаш мақсадида жозибадор ва юқори фоизли депозит турларини таклиф қилиш билан бирга аҳоли даромадларини динамикаси ва таркибини мониторинг қилиб бориш лозим. Чунки аҳоли омонотлари ҳажми уларнинг даромадларига, айниқса, пул кўринишидаги даромадларига боғлиқдир. Айниқса, халқаро тўлов тизимлари орқали республикамизга ўтказилаётган пул ўтказмаларини банклар депозитларга жалб қилишга алоҳида эътибор беришлари лозим.

5. Мамлакатнинг умумий товар айланмасида уюшган савдо ҳажмини ошириш. Бунинг учун уюлмаган савдо таркибидаги патент асосида фаолият юритаётган ва катта ҳажмда савдо айланмасига эга бўлган яқка тартибдаги тадбиркорларни юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказиш;

6. Аҳоли зич яшайдиган ҳудудларда савдо дўконлари хусусан фирма дўконларини ташкил қилиб, чакана савдо соҳасида фаолият юритаётган уюшган савдо шохобчаларини ривожлантириш ҳамда уларни сифатли ва арзон халқ истеъмол товарлари билан таъминлаш чораларини кўриш керак. Бунинг учун аҳолининг истеъмол товарларига бўлган талабни ҳам мониторинг қилиб бориш мақсадга мувофиқдир.

7. Аҳолига транспорт ва ташиш хизматларини амалга оширувчи корхоналарнинг таркибидаги машина-транспорт воситаларининг нақд пул тушуми мониторингини амалга ошириш ва мониторинг натижасига кўра кунлик нақд пул режасини ўрнатиш ҳамда ўрнатилган режага асосан банк кассаларига нақд пул топширишни қатъий назорат қилиш.

8. Республикамизда буюк шахсларнинг хотираларини абадийлаштириш, юбилей кунларини муносиб ўтказиш муносабати билан махсус юбилей олтин тангалари зарб этилиб, уни аҳоли ўртасида қонун ҳужжатларига мос равишда

сотиш, у орқали миллий ва хорижий валюталарни банк кассаларига жалб этиш, юбилей олтин тангаларини республика ҳудудидан чиқиб кетмаслиги, республика олтин захирасига салбий таъсир этмаслиги учун давлат томонидан маълум бир вақт орасида ютуқли ўйинларни амалга ошириш лозим.

9. Республика ҳудудида савдо тизими қайта кўриб чиқиб, унинг мукамаллашган механизмини яратиб, амалиётга жорий қилиш лозим.

Пул муомаласи ва унинг воситалари иқтисодиётни, жумладан, муомаладаги пул массасини, молия бозорлари ҳамда банк тизими ликвидлигини тартибга солишдаги ўрни муҳимдир. Ҳозир республикада пул муомаласининг самарадорлигини ошириш масалаларига жиддий эътибор берилмоқда. Хусусан, муомаладаги нақд пуллар айланмасини қисқартириш муҳим масала бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистонда нақд пул муомаласи ва унинг айланмасини ташкил этиш бўйича ҳуқуқий-меъёрий асослар яратилган. Аммо соҳада эришилган ютуқларга қарамасдан, нақд пул муомаласида бир қатор камчиликлар мавжуд. Жумладан, ҳалигача нақд пулларнинг банкдан ташқари айланмаси сезиларли даражада қолмоқда. Мазкур ҳолатлар нақд пул муомаласининг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштиришни тақазо этади.

Мамлакатимизда пластик карточкалар орқали ҳисоб-китобларнинг амалга ошириш натижада нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажми сезиларли даражада ошмоқда, аҳолининг нақд пулга бўлга эҳтиёжлари пасайтиришга имкон туғилмоқда, нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасининг қисқаришига қисман эришилмоқда, шунингдек, улар устидан осон назорат қилиш имкони келмоқда.

Шу ўринда пластик карточкалар билан боғлиқ қатор муаммолар борлиги ҳамда айнан пластик карточкалар орқали амалга оширилаётган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар муомаладаги нақд пулнинг банкдан ташқари айланишига асос бўлиб келаётганлигини таъкидлаймиз.

Республикамизнинг барча минтақаларида нақд пулдаги тушумларини тижорат банкларининг кассаларига умуман топширмаган ёки қисман топшираётган хўжалик юритувчи субъектларнинг мавжудлиги нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартиришда жиддий чоратадбирларни амалга ошириш заруриятини юзага келтиради. Нақд пуллик тушумларини тижорат банклари кассаларига топширмаган хўжалик юритувчи субъектларнинг сони Тошкент шаҳрида, Тошкент, Фарғона ва Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида нисбатан кўпдир. Бу эса, ушбу вилоятларда ва Тошкент шаҳрида нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартириш борасида амалга оширилаётган чоратадбирларнинг самарадорлигини оширишда муаммоларнинг мавжудлигини кўрсатади.

Мамлакатимиз бўйича уюлмаган савдонинг жами товарлар айланмасидаги улуши юқори даражада қолмоқда. Бу эса, нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартириш нуқтаи-назаридан салбий ҳолат ҳисобланади. Хусусан, Тошкент шаҳрида умумий товарлар айланмасида уюшган савдонинг салмоғи республикадаги ўртача кўрсаткичдан юқори. Бу эса, Тошкент шаҳрида нақд пулларнинг банклардан ташқари айланмасини қисқартириш борасида олиб борилаётган тадбирларнинг самарадорлик даражасининг нисбатан юқори эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан нақд пул айланмасини тартибга солиш ва уни самарали бошқариш мақсадида қуйидаги таклифларни ишлаб чиқилди:

1. Хўжалик субъектлари ва аҳолининг депозит ҳисобварақларидан тўловларни уларнинг биринчи талаби бўйича чекловларсиз узлуксиз берилишини таъминлаш мақсадида тижорат банкларининг барча бўлим ва филиалларининг нақд пул захираларида доимий равишда етарли маблағлар мавжуд бўлишини таъминлаш зарур.

2. Савдо терминаллари кўпайтириш орқали барча турдаги халқ истеъмол товарларини пластик карточкалардан фойдаланган ҳолда сотиб олиш имкониятларини чекка қишлоқларда ҳам таъминлаш керак.

3. Республикада ишлаб чиқарилган маҳсулотларни мамлакат ичида фақат миллий валютада сотилишини таъминлаш. Хусусан, мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган автомобилларни мамлакат ичида фақат миллий валютада сотилишини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

4. Мамлакатнинг умумий товар айланмасида уюшган савдо ҳажмини ошириш. Бунинг учун уюлмаган савдо таркибидаги патент асосида фаолият юритаётган ва катта ҳажмда савдо айланмасига эга бўлган яқка тартибдаги тадбиркорларни юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказиш лозим.

5. Мамлакатимиз тўлов ҳисоб китоблардаги нақд пул билан нақд пулсиз ҳисоб китоблар ўртасидаги тафавутни Ҳукумат даражасида кўриб чиқиш лозим.

Юқоридагиларни амалиётга жорий этилиши ўз навбатида республикаимиз тижорат банклари томонидан нақд пул муомаласини тартибга солиш ва уни Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан назорат қилиш ҳамда бошқариш имкониятларини оширишга хизмат қилган бўлар эди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I Меъёрий – ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1.1. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги Қонуни. 1995 йил 21 декабр. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – Б. 7–29.

1.2. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуни. 1996 йил 25 апрел. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – Б. 30–46.

1.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017. – № 6 (766). – 70-модда.

1.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 5 августдаги ПҚ-147-сонли "Банклардаги депозит ҳисобварақлардан нақд пул тўловларини узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида" ги Қарори. Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари. 1-11. Тошкент, 2005. 19-28-бетлар.

1.5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 февралдаги 63-сонли “Пул-кредит кўрсаткичларини тартибга солиш механизминини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами.–Тошкент: Ўзбекистон, 2003.–Б.178–179.

1.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги ПҚ-56-сонли “Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Қарори. Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари. I -5. Тошкент, 2005. 47-51-бетлар.

1.7.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 майдаги ПҚ-2344-сонли “Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2015. - №18 (674).

1.8.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги “2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги ПҚ-1438-сонли Қарори, 2010 йил 26 ноябр.

1.9.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Нақд пул муомаласини такомиллаштириш ва банкдан ташқари айланмани қисқартириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2005 йил 15 апрелдаги ПҚ-57-сон Қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2005 й., 3-4-сон).

1.10.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 февралдаги 63-сонли “Пул-кредит кўрсаткичларини тартибга солиш механизмининг такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами.–Тошкент: Ўзбекистон, 2003.–Б.178–179.

1.11.Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

1.12.Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.

1.13.Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 56 б.

1.14. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 48 б.

1.15. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – иқтисодиётимизда олиб бораётган ислохотларни ва таркибий ўзгаришларни кескин чуқурлаштириштириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка кенг йўл очиб беришдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 88 б.

1.16. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. - Б.25.

1.17. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 528 б.

1.18. Абдуллаев Ё.А., Қоралиев Т.М. ва бошқалар. Банк иши. Т.: Iqtisod-Moliya, 2009. – 604 б.

1.19. Азизов У.Ў ва бошқалар. Банк иши. Т.: Фан ва технология, 2016. – 640 б. Виноградов Д.В., Дорошенко М.Е. Финансово-денежная экономика. Учебное пособие. – М.: Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2009. – с. 360.

1.20. Белоглазова Г.Н. Деньги, кредит, банки. Учебник. – М.: ДЗ4 Высшее образование, 2008. – С. 113-128.

1.21. Банковское дело. Под ред. Лаврушина О.И. – М.: ЗАО «КноРус», 2008. – С. 309.

1.22. Березина М.П. Безналичные расчёты в экономики России. Анализ практики. - М.: АО «Консалтбанкир», 1997. - с.5.

1.23. Деньги, кредит, банки. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: ЗАО «КноРус», 2009. – С. 95-101.

1.24. Burns A. Rejections of an Economic Policymaker: Speeches and Congressional Statements: 1969-1978. Washington: American Enterprises Institute, 1978. – P. 50.

- 1.25.Малкина М.Ю. Инфляционные процессы и денежно-кредитное регулирование в России и зарубежом. Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2012. - с. 254.
- 1.26.Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия. 2011. - с. 21.
- 1.27.Миллер Р.Л., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000. – с.428.
- 1.28.Мэнкью Н.Г. Принципы макроэкономики. 4-ое изд. Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2009. - с. 297.
- 1.29.Machlup F. International payments, debts, and gold. – London: George Allen & Unwin, 1996. P. 7-50.
- 1.30.Уэрта де Сото Хесус. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Пер. с англ. – Челябинск: Социум, 2008. – С. 280-282.
- 1.31.Рахимова Х.У. Организация и развитие платежной системы Республики Узбекистан. Дисс. на соиск. уч. ст. к.э.н. – Ташкент, 2006. – С.19-20.
- 1.32.Родионов С.С., Бабичев Ю.А. Денежно-кредитное регулирование капиталистической экономики.-М.:ФиС, 1991.-с.260.
- 1.33.Тарасевич Л.С. Гребинников П.И. Леусский А.И. “Макроэкономика” Москва-Юрайт-2012.-с.389
- 1.34.Наврўзова К.Н, Ортиқов О.А. Банкларда ҳисоб ва тўлов тизими. Т.:Молия-Иқтисод. 2005 й. 14-бет
- 1.35.Cousin. E. J. Invertment strategy and the monetary a buziness cyeles – NY. Ets. : Wiley, 1990- P. 301.
- 1.36.Фридмен М. Если бы деньги заговорили... . Пер. с англ. - Москва: Дело, 1999. – с.160
- 1.37.Фридмен М. Основы монетаризма. Пер. с англ. – М.: ТЕИС, 2002. – с.70 – 72.

II. Монография, илмий мақола, патент, илмий тўпламлар

2.1.Азизов У.Ў. Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ўсишини таъминлашда монетар ва фискал дастаклар таъсири.Монография. - Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2013. 15-б.

2.2.Абдуллаев У.А. Монетар сиёсат.Монография - Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2015. 108- б.

2.3.Мирзиёев Ш.М. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги нутқи.”Халқ сўзи” газетаси. 2016 йил 8 декабр. №243 сон.

III. Фойдаланилган бошқа адабиётлар

3.1.Бюллетень банковской статистики Центрального банка Российской Федерации. – Москва, 2016. - №6.

3.2.Ўзбекистон иқтисодиёти ахборот-таҳлилий шарҳи. – Тошкент: ЮСАИД: ИИТМ, 2015. №4.

3.3.Ўзбекистон Республикасининг статистик ахборотномаси. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси бюллетени. – Тошкент, 2015

3.4.Анализ: 2015 году наблюдалась суровая и сложная ситуация во внешней торговле Китая. – [http:// russian.people.com.cn/n3/2016/0114/c31518-9003833.html](http://russian.people.com.cn/n3/2016/0114/c31518-9003833.html).

3.5.МВФ назвал 20 стран с самыми большими долгами в мире. – <http://www.segodnya.ua/economics/enews/mvf-nazval-20-stran-s-samymi-bolshimi-dolgami-v-mire-635267.html>

3.6.Катасонов В. Мировой государственный долг – главный фактор дестабилизации мировой экономики.

3.7.Bernanke B. Constrained Discretion and Monetary Policy. Remarks before the Money Marketeers of New York. N.Y.: University, 2003. February 3.

3.8.Базанова Е. Смирнов С. Сделка века // “Ведомости”, №3932, 6 октября 2015 года.

3.9.IMF “International Financial Statistics” маълумотлари.

3.10.Титов Д. Замедление мировой торговли тормозит глобальный экономический рост // «Экономика и жизнь», №44 (9610), 13 ноября 2015 года.

3.11.The Largest Deficits In The World.

3.12.Deutsche bank – Annual Report 2010. Consolidated balance sheet. – Fr/M., 2011.

3.13.European Central Bank Report 2002. –Fr/M., 2008.

3.14.ECB monthly Bulletin, April 2008, Euro Area Statistics.

3.15.International Financial Statistics, 2015. – IMF, 2015.

3.16.Caldor N. The Monetarism/Lloyds Banking Review. 1970/ VII.P.1-2.

3.17.Hershey O. Letters of Credit. - Harvard Law Review. - Vol. 32. - P. 1 (1918).

3.18.Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. - М.: Инфра-М, 2000. - с. 288.

3.19.Шамраев А.В. Регулирование документарного аккредитива в праве США // Деньги и кредит. – Москва, 2001. – №6. – С. 52

3.20.Жумаев Н.Х. Ўзбекистонда валюта муносабатларини тартибга солиш методологиясини такомиллаштириш. И.ф.д. илм. дар. ол. учун ёз. дисс. автореф. – Тошкент: БМА, 2008. – 32 б.

3.21.АТБ “Микрокредитбанк” акциядорлик-тижорат банкининг йиллик ҳисоботи маълумотлари

3.22. Интернет-сайтлари.

- <http://www.mu.gov.uz..> (Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат портали).
- <http://www.cbu.uz>. (Ўзбекистон Республикаси Марказий банки сайти).
- <http://www.bpk.uz>. (Бозор, пул ва кредит журнали расмий сайти).
- <http://www.ecb.evropa.eu>. (Европа Марказий банки расмий сайти).
- <http://www.gov.uz>. (Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг портали).
- <http://www.lex.uz> . (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари).
- <http://www.cbu.uz> . (Ўзбекистон Республикаси Марказий банки сайти).

- <http://www.stat.uz> . (Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси).
- <http://www.uba.uz>. (Ўзбекистон Банклари Ассоциацияси сайти).
- <http://web.worldbank.org>. (Жаҳон банки гуруҳи сайти).
- <http://www.imf.org>. (Халқаро Валюта Фонди сайти).
- <http://www.cbr.ru>. (Россия Марказий банки сайти).
- <http://www.hq@nationalbank.kz>. (Қозоғистон Миллий банки сайти).
- <http://www.ecb.europa.eu>. (Европа Марказий банки).